

KÖKÉNYESI ZSOLT

Kiváltságosok az állam és a közjó szolgálatában. Joseph von Sonnenfels nemesség koncepciójáról*

Bevezetés a nobilitas fogalomtörténetébe

„A nemesség kitüntetett rend, amelyet a legmagasabb felsőbbség akaratából a korábbi ére-nyekért és szolgálatokért adományoznak, és az utódokra öröklődik.”¹ Ez a megfogalmazás tételmondatként foglalja magában a középkori és az újkori európai nemesség lényegét: ki-tüntetett (kiváltságos) rend (tehát kollektív összetartozást feltételez), a főhatalom adomá-nyozza a korábbi szolgálatokért, és ez a kiváltság továbböröklődik az utódokra. Az idézetből fontos kiemelni még az ére-nyek (*Tugend*) kiemelkedő szerepét, amely az európai neme-si ethosz alapvető részét képezte, ezt a lovagi *virtus* és a keresztény etika egyidejű jelenléte adta.² A nemesség-fogalom azonban történetileg folyamatosan változott.

A *Geschichtliche Grundbegriffe* német fogalomtörténeti lexikon legelső fogalma az „*Adel und Aristokratie*” című.³ Itt Werner Conze a nemesség és az arisztokrácia fogalmá-nak változásait elemzi az ókortól 1848–1849-ig. Conze szerint a nemesség szerepe a 10–12. század és a 18. század közepe között ugyan fokozatos változásokat mutatott, de a fogalom meghatározó módon nem változott, jelentésében csak árnyalatbeli módosulások történtek. A nemesség ebben az időszakban rendnek tekinthető, megkülönböztetünk fő- és kismeme-seket, akik hagyományosan katonai szolgálattal tartoztak, és akik a kormányzati, katonai és egyházi posztokon – rangjuknak megfelelően – vezető szerepet tölthettek be. A feudális tár-sadalomban ez a vezető társadalmi réteg, amit származásuknál fogva birtokaik és címeik biztosítottak.⁴

Werner Conze összefoglaló tanulmányában kitér néhány német kameralista és államtu-dós szerző (többek között Johann Heinrich Gottlob von Justi, Christian Gottlieb Riccius vagy August Ludwig Schlözer) nézeteire a 18. századi nemes-koncepciók átalakulásában.⁵ Ennek a dolgozatnak a célja a nemesség szerepének a vizsgálata Joseph von Sonnenfels-

* A téma megvitatásában és a dolgozat létrejöttében köszönöm Poór János tanár úr figyelmes segít-ségét!

¹ „*Adel ist ein Ehrenstand, welcher um vorhergehender Tugenden und Verdienste willen von der höchsten Obrigkeit verliehen wird, und auf die Nachkommen erbet.*” In: Zedler, Johann Heinrich: *Grossen vollständigen Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste...* Bd. 1. Leipzig, 1732. 467.

² Conze, Werner: *Adel, Aristokratie*. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd 1. Stuttgart, 1972. 11.

³ Conze: *Adel, Aristokratie*, 1–48.

⁴ Dewald, Johnathan: *Az európai nemesség 1400–1800*. Budapest, 2002. 9.

⁵ Conze: *Adel, Aristokratie*, 21–27.

nek,⁶ a korabeli Habsburg Monarchia egyik legmeghatározóbb teoretikusának írásai/nézetek alapján. A 18. század második felében a modern állam megszületése, a jogi változások és a felvilágosult eszmék térnyerése mind komoly hatást gyakoroltak a nemességre. A kiváltságok kritikáját és részleges visszaszorulását, a rendi nemzetfelfogás átalakulását és hatalmi, politikai mozgásterük fokozatos csökkenését figyelhetjük meg. A tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy végigkövessük Sonnenfels szerteágazó gondolatmenetét (a társadalomelmélettől a meritokratikus elveken át az oktatásig), ahogyan a szerző komoly elvi-teoretikus erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a nemességet és a kiváltságok rendszerét a kibontakozó modern állam keretei közé integrálja.

Sonnenfels és az állam

Joseph von Sonnenfels jelentősége és hatása csakis a 18. század második felében lévő Habsburg Monarchiájának valóságában állapítható meg.⁷ E fejezet három rendkívül telített

⁶ Joseph von Sonnenfels (1732/3–1817) a morvaországi Nikolsburgban született Lipman Perlin fiaként. A család zsidó származású volt, Joseph nagyapja még Berlinben volt rabbi. Az apa a héber nyelv egyetemi tanára volt, majd Dietrichstein herceg szolgálatába állt. A családfő a katolizálása után az Alois Wiener nevet viselte, majd a nemesi cím elérése után a von Sonnenfelset. Joseph piarista gimnáziumban tanult, majd a család pénzügyi nehézségei miatt katonának kellett állnia, ami hosszú távon megtérült a Monarchia területeinek megismerése és a különböző nyelvek elsajátítása révén. 1754 és 1756 között a bécsi egyetemen jogot hallgatott. Később ugyanott államtudományokat oktatott. Tudományos társaságok és szabadkőműves páholyok aktív tagja. Értelmiségi és tudományos szerepvállalása mellett a kormányzatban is helyet kapott: 1779-től a cseh és az osztrák titkos udvari kancellária valóságos tanácsosa és az udvari tanulmányi bizottságnak is tagja. Sonnenfels életrajzáról bővebben: H. Balázs, Éva: *Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Budapest, 1997. 75–85.; Müller, Wilibald: *Joseph von Sonnenfels. Biographische Studie aus dem Zeitalter der Aufklärung in Oesterreich*. Wien, 1882. 1–48.; Reinalter, Helmut: *Sonnenfels, Joseph von*. In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Lexikon zum aufgeklärten Absolutismus in Europa*. Wien–Köln–Weimar, 2005. 571–572. A legfrissebb Sonnenfelsről szóló monográfia (Karstens, Simon: *Lehrer–Schriftsteller–Staatsreformer. Die Karriere des Joseph von Sonnenfels [1733–1817]*, Wien–Köln, 2011.) kutatásunk, adatgyűjtésünk után jelent meg, ezért ennek eredményeit csak nyomokban tudtuk ebbe a tanulmányba beépíteni.

⁷ Szakirodalom Sonnenfels műveinek az értelmezéséhez: Bauer, Roger: „Luxus” in Österreich: *Joseph von Sonnenfels zwischen Jean-Jacques Rousseau und Adam Smith*. In: Plaschka, Richard Georg (Hrsg.): *Österreich im Europa der Aufklärung*. Wien, 1985. 319–334.; Bödeker, Hans Erich: *Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert*. In: Vierhaus, Rudolf (Hrsg.): *Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung*. Göttingen, 1985. 143–162.; Brückner, Jutta: *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht. Ein Beitrag zur Geschichte der Politischen Wissenschaft im Deutschland des späten 17. und frühen 18. Jahrhundert*. München, 1976.; Kann, A. Robert: *Kanzel und Katheder. Studien zur österreichischen Geistesgeschichte vom Spätbarock zur Frühromantik*. Wien–Freiburg–Basel, 1962. 149–258.; Klingenstein, Grete: *Between Mercantilism and Physiocracy. Stages, Modes, and Functions of Economic Theory in the Habsburg Monarchy, 1748–1763*. In: Ingrao, C. W. (ed.): *State and Society in Early Modern Austria*. West Lafayette, 1994. 181–214.; Kontler, László: *Polizey and Patriotism. Joseph von Sonnenfels and the Legitimacy of Enlightened Monarchy in the Gaze of Eighteenth-Century State Sciences*. In: Cuttica, Cesare – Burgess, Glenn (eds.): *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe*. London, 2012. 75–90.; Kremers, Hildegard: *Quellenkritische Analyse des Oekonomischen Denkens von Joseph von Sonnenfels Vermittlung und Anpassung*. (Dissertation) Graz, 1983.; Kremers, Hildegard: *Das kameralistische Werk von Joseph von Sonnenfels. Einige neue Aspekte der Quellenforschung*. In: Helmut Reinalter (Hrsg.): *Joseph von Sonnenfels*. Wien, 1988. 171–190.; Hildegard Kremers (Hrsg.): *Joseph von Sonnenfels: Aufklärung als Sozialpolitik. Ausgewählte Schriften aus den Jahren 1764–1798*. Wien–Köln–Weimar, 1994.; Osterloh, Karl-Heinz: *Joseph*

kulcsfogalom (a [kamaralista] államtudomány, az állam [államiság] és a felvilágosult abszolútizmus) vizsgálatán keresztül próbálja meg kijelölni Sonnenfels elméleti mozgásterét.

„Ausztria Montesquieu-je” – ahogy Hermann Rollett nevezi⁸ – a 18. század második felének vagy még inkább utolsó harmadának bécsi és ezáltal a Habsburg Monarchia szellemi életének meghatározó alakja. Politikus, egyetemi tanár, publicista, színházi kritikus, felvilágosult társaságok aktív tagja, szervezője, de mindezek előtt államtudós. Miért tűnik kiemelkedőnek Sonnenfels életművében államtudósi szerepvállalása? A bécsi teoretikus egész szemléletmódját áthatotta egyfajta „politikai metafizika”. Ezt a kifejezést először Justi használta saját tudományának megjelölésére, de Sonnenfels világnézetére is jól alkalmazható.⁹ A „politikai metafizika” Justi értelmezésében olyan tudományt jelent, amely minden gazdasági és kamaralista tudomány alapja, szigorú természetjogi alapokon nyugszik, és – ahogy könyvének címe is jelzi – az államok „természetével és létével” foglalkozik.

A kamaralista államtudomány a 18. század közepén született meg, elsősorban Justi és Sonnenfels nevével fémjelvezhető, de gyökerei a 17. századig nyúlnak vissza.¹⁰ A kamaralizmus és a *Hausvaterliteratur* műfaja¹¹ a fejedelmi abszolútizmus térnyerésével párhuzamosan jött létre és indult fejlődésnek. Itt fontos kiemelnünk, hogy a későbbi államtudományok kialakulásában a 17. századi politika filozófia (Hobbes, Grotius, Pufendorf) és a természetjog is nagy szerepet játszott.¹² A kamaralizmus célja az uralkodó kincstárának a gyarapítása, a bevételek növelése és a kiadások racionalizálása. A császárvárosban sem Justi és

von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Lübeck–Hamburg, 1970.; Reinalter, Helmut: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker.* In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Joseph von Sonnenfels.* Wien, 1988. 139–156.; Sommer, Louis: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung.* II. Theil. Wien, 1920. 319–444.; Tribe, Keith: *Cameralism and the sciences of the state.* In: Goldie, Mark – Wolker, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century political thought.* Cambridge, 2008. 525–546.; Wangermann, Ernst: *Joseph von Sonnenfels und die Vaterlandsliebe der Aufklärung.* In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Joseph von Sonnenfels.* Wien, 1988. 157–170.

⁸ Itt fontos megjegyeznünk, hogy az „Ausztria Montesquieu-je” kifejezés Sonnenfels az osztrák területeken – pontosabban az egész Habsburg Monarchiában – elért jelentőségére utal, és nem arra, hogy a francia filozófus esetleges osztrák szócsové lett volna. Sonnenfelsre – ahogy az egész 18. századi politika filozófiára – Montesquieu nagy hatást gyakorolt közvetlenül és Justin keresztül is. Nem véletlenül díszíti a rendészetről írt könyvének címlapját Montesquieu képmása: Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz.* 1. Theil. 8. Auflage. Wien, 1819. címlap.

⁹ Justi, Johann Heinrich Gottlob von: *Die Natur und Wesen der Staaten, als die Grundwissenschaft der Staatskunst, der Polizey, und aller Regierungswissenschaften, desgleichen als die Quelle aller Gesetze, abgehandelt.* Berlin, 1760.; Vorbericht; Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung,* 190.; Brückner: *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht,* 229.

¹⁰ Nielsen, Axel: *Die Entstehung der deutschen Kameralwissenschaft im 17. Jahrhundert.* Jena, 1911.; Findeisen, Jörg-Peter: *Kameralismus.* In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Lexikon zum aufgeklärten Absolutismus in Europa,* 337–343.; Tribe: *Cameralism and the sciences of the state,* 530–535.

¹¹ E műfaj a 16. században a Német-római Birodalomban jött létre azon célból, hogy a fejedelmeket gyakorlati kormányzati tanácsokkal lássa el, amelyek átfogták a társadalom, gazdaság és az (állam)háztartás egészét. A rendészet tudománya (*Polizeywissenschaft*) és a pénzügy, gazdálkodás tudománya (*Kameralwissenschaft*) a hasznos tudomány igényével próbálta az ország problémáit orvosolni.

¹² Szántay Antal: *Justi és Beck: kormányzati teóriák II. József környezetében.* Történelmi Szemle, 36. évf. (1994) 1. sz. 54–59.

Sonnenfels volt az első kameralista, már I. Lipót udvarában ott találjuk Johann Joachim Bechert (1635–1682), Wilhelm Freiherr von Schrödert (1640–1688) és Philipp Wilhelm von Hörnigket (1638–1712).¹³ A francia merkantilista iskolával szemben a kameralizmus elsősorban a német nyelvterületeken honosodott meg. Nem véletlen tehát, hogy ez a tudomány a 18. század első és második harmada között az újjászervezett német egyetemeken vált tantárggyá.¹⁴

Először 1727-ben Frankfurt an der Oder egyetemén alapítottak önálló tanszéket a kameralista tudományok számára, amely Christoph Justus Dithmar vezetése alatt állt. Az első reformegyetem, Halle is részt vállalt az államtudományok professzionalizálásában, itt a két jelentős polihisztor filozófus, Christian Wolff és Christian Thomasius mellett Simon Peter Gasser szerepéről kell említést tennünk. Lipcsében az 1740-es évek első felében Georg Heinrich Zincke oktatott kameralizmust. Göttingenben a 18. század második felében Gottfried Aachenwall és utóda, August Ludwig Schlözer oktatta és kutatta az államtudományokat.

A 17. századi kameralizmus a 18. század első felében államtudománnyá alakult. Az államtudományok összefoglaló elnevezése alatt minden korabeli szerző némileg mást értett, de hagyományosan a következő tudományokat fogta össze: államtörténet, ökonomia (gazdaságtan), rendészeti és kameralista (pénzügyi) tudományok.¹⁵ Az újjáalakult diszciplínának már nem az uralkodói *fiscus* gyarapítása volt a fő célja, hanem az állam minden fontosabb szektorát (a gazdaságitól a kulturálisig) igyekezett az irányítása alá vonni és fejlesztését, egységesítését elősegíteni.

Joseph von Sonnenfels is ennek a megújult kameralista államtudománynak volt a jeles képviselője. Legnagyobb hatású műve az 1769 és 1776 között kiadott, három kötetes *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz*,¹⁶ ezenkívül még említést kell tennünk az 1777-ben kiadott *Politische Abhandlungen*¹⁷ és a *Grundsätze* 1798-ban kiadott javított, átdolgozott kiadásáról, a *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*¹⁸ (amelyből csak egy kötet jelent meg). Sonnenfels három kötetes művének a címei (rendészet, kereskedelem és pénzügy) jelentik a szerző kameralista államtudományának három oszlopát. Ezeknek négy fő célját határozta meg: 1. az állam külső biztonságának a megteremtése, fenntartása, ami a politika és a hadsereg feladata; 2. a belső biztonság szavatolása, amelyért a rendészet a felelős; 3. az élelemellátás biztosítása, fejlesztése, ami a kereskedelem hatásköre; 4. az állami kiadások fedezésére szükséges bevételek növelése, ami a pénzügytudomány területe.¹⁹ Sonnenfels gazdaságtana késő merkantilista elvekre épült, de fiziokrata tanokat is tartalmazott.²⁰ Hildegard Kremers Sonnenfels hivatkozott auktorait vizsgáló forráskritikai kuta-

¹³ Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 153–156.

¹⁴ Bödeker: *Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert*, 143–150.; Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 157–158.; Tribe: *Kameralism and the sciences of the state*, 535.

¹⁵ Bödeker: *Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert*, 143.

¹⁶ Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz*. Wien, 1769–1776.

¹⁷ Sonnenfels, Joseph von: *Politische Abhandlungen*. Wien, 1777.

¹⁸ Sonnenfels, Joseph von: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung mit Rücksicht auf die Umstände und Begriffe der Zeit*. 1. Bd. Wien, 1798.

¹⁹ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 18–19.

²⁰ Kann: *Kanzel und Katheder*, 176.; 180.

tásai is ezt bizonyítják. E szerint Victor Riqueti Marquis de Mirabeau műve²¹ nagy hatást gyakorolt Sonnenfels kameralista írásaira.²² A bécsi teoretikus rendszerében a kereskedelem jelentőségét sohasem vonták kétségbe, ellenben a fiziokrata irodalom Sonnenfelsre gyakorolt hatása vitatott. Louis Sommer egyenesen tagadta, hogy bármilyen fiziokrata irányultsággal rendelkezett volna.²³ Két tényező viszont kétségbe vonhatatlan. Egyrészt Sonnenfels rendszere a Habsburg Monarchia gazdasági helyzetének és hagyományainak megfelelően nagy hangsúlyt helyezett a mezőgazdaságra. Jelentőségét még a közösségi egyesülés folyamatában is kulcsfontosságúnak tekintette: „A mezőgazdaság hozza legközelebb az embereket egymáshoz, köti őket állandó, biztos lakóhelyhez, a közösségi kapcsolatokhoz a legnagyobb előnyöket kínálja.”²⁴ Másrészt ha a francia fiziokraták bizonyos gazdasági nézeteit be is építette a rendszerébe, de az *ordre naturel* világszemlélettel, amely a természet vélt rendje alapján modellezte a gazdasági és társadalmi folyamatokat, nem tudott azonosulni.²⁵

A korabeli államtudományos gondolkodásmód megértéséhez közelebről szemügyre kell vennünk az állam fogalmát és kialakulásának történetét. Sonnenfels szerint az embert az állattól alapvetően az különbözteti meg, hogy társadalomban él, tehát *animal sociale* (társas lény), ahogy Arisztotelész fogalmaz.²⁶ A közösségi lét az ember természetes állapota, így vitában állt Locke-kal és Rousseau-val, mivel szerinte enélkül nem képzelhető el az ember, vagy aki mégis így tesz, az „alulmúlja emberi mivoltát”. Egy önálló dolgozatot is írt *A magányosságról (Ueber die Einsamkeit)*²⁷ címen, amellyel Johann Georg Heinrich von Zimmermann művére²⁸ reflektált. Ebben „a genfi polgár” (Rousseau) elméletét a természeti állapotról emberiség ellenes viccnek nevezi.²⁹ Jean-Jacques Rousseau elképzelése szerint ugyanis az ember kezdetben közösségtől függetlenül, természetes szabadságban élt, majd a tulajdon fogalmának megjelenésével és a különböző érdekek összehangolásával jött létre a *társadalmi szerződés*.³⁰ John Locke a „genfi polgárhoz” hasonlóan a természeti állapotban a tökéletes szabadság és egyenlőség állapotát látja, azonban igen kiszolgáltatott helyzetet is egyben, mert semmi sem kényszeríti az embert arra, hogy a természeti törvényeket tiszteletben tartsa. Szerinte „az emberek társadalomba lépésének a legfőbb célja, hogy elkerüljék

²¹ Marquis de Mirabeau, Victor de Riquetti: *Ami des hommes ou Traité de la population*. Avignon, III. Partie. 1756–1757.

²² Kremers: *Das kameralistische Werk von Joseph von Sonnenfels*, 180.

²³ Kremers: *Quellenkritische Analyse des Oekonomischen Denkens von Joseph von Sonnenfels Vermittlung und Anpassung*, 30–31.

²⁴ Sonnenfels, Joseph von: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 7. Bd. Wien, 1786. 45.

²⁵ Holldack, Heinz: *Das Physiokratismus und die absolute Monarchie*. In: Aretin, Karl Othmar Freiherr von (Hrsg.): *Der Aufgeklärte Absolutismus*. Köln. 1974. 138–142. 1976. Pénzügytudományi műveben Sonnenfels több gazdasági reformmódszerükről elismerően szól, de „politikai szektának” nevezi a fiziokratákat. In: Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz*. 3. Theil. 7. Auflage. Wien, 1805. 279.

²⁶ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 4.; Sonnenfels: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*, 4.

²⁷ Sonnenfels, Joseph von: *Ueber die Einsamkeit*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. Bd. 9. Wien, 1786. 161–176.

²⁸ Zimmermann, Johann Georg: *Ueber die Einsamkeit*. Troppau, 1785.

²⁹ Sonnenfels: *Ueber die Einsamkeit*, 169.

³⁰ Rousseau, Jean-Jacques: *Társadalmi szerződés*. 2. kiad. Budapest, 1947. 28–31.

a hadi állapotot”.³¹ Sonnenfels számára ellenben az eredendő közösségi lét axiómaszerűen van jelen, így az önálló ember koncepciója (aki csak a lehető legkisebb autonóm közösség tagja) számára elképzelhetetlen. Itt érdemes a Sonnenfelsre a legnagyobb hatást gyakoroló teoretikus, Justi álláspontjára külön kitérni. Justi elfogadta az emberek kezdeti szabadságára vonatkozó elképzelést, azonban a társadalomképződés kezdeti fázisait nem tartotta tudatos döntések eredményének.³² A kis közösségek egységesülését sürgető motivációk közül a külső támadásoknál nagyobb jelentőséget tulajdonított a belső zavargásoknak.³³

A társadalom és az állam létrejöttének módjáról és körülményeiről a korabeli szerzők eltérően vélekedtek, azonban a társulás céljait illetően konszenzus uralkodott közöttük.³⁴ A legfőbb célnak általánosan a közjót (*Gemeinwohl*, *Wohlstand*) vallották. Méltán tarthatjuk Louis Sommerrel egyetértve ezt a fogalmat a felvilágosodás egyik kulcsszavának.³⁵ A *commun bonum* a 18. században az államiságról alkotott elméletek legfontosabb alapját képezte.

Sonnenfels gondolatmenetében az állam nem más, mint az adott ország társadalma, amelynek kohézióját a közös célok adják.³⁶ A kortársaihoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a kitűzött célok elérése csak az akaratok egyesítésével lehetséges: „Ennek az egyesülésnek a hatása a végcél, az akaratok és az erő egysége.”³⁷ Rész és egész célja nála ugyanaz: a (köz)boldogság elérése. Osterloh úgy fogalmazta ezt meg, hogy dualizmus figyelhető meg az állam és az individuum, valamint a nyilvános és a magán terület között.³⁸ Kortársaihoz hasonlóan Sonnenfels is úgy gondolta, hogy az egyesülés következtében a társadalomnak elsőbbsége van az egyénnel szemben.³⁹ De ezt Sonnenfels sohasem hangsúlyozza, ő a célok és az akarat szintézisében hisz, tehát egy ideális társadalmi modellben nem nyomja el egyik sem a másik céljait. A francia forradalom a feudális társadalom fenntarthatóságát sokak számára megkérdőjelezte. Sonnenfels véleményét azonban nem ingatták meg a francia események, ő a közös célok összeegyeztethetőségét vallotta. A forradalom kitörése után kilenc évvel a következő sorokat vetette papírra: „A szabadság és az egyenlőség szavai sem idegenek, sem gyanúsak nem voltak annál a nemzetnél, ahol minden polgár a törvény alatt szabadnak és egyenlőnek érezhette magát.”⁴⁰ Itt – Sonnenfels és kortársainak a fogalomkészlete kapcsán – fontos kiemelnünk Jutta Brückner kijelentését, miszerint nem szabad a

³¹ Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Budapest, 1986. 53.

³² Justi: *Die Natur und Wesen der Staaten*, 3–10.

³³ Justi: *Die Natur und Wesen der Staaten*, 19.

³⁴ Többek között: Justi: *Die Natur und Wesen der Staaten*, 45–47.; Locke: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*, 53.; Reinalter, Helmut: *Staat, Staatstheorien*. In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Lexikon zum aufgeklärten Absolutismus in Europa*. Wien–Köln–Weimar, 2005. 586.

³⁵ Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 204.

³⁶ „Die grosse Gesellschaft ist der Staat.” Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 4.

³⁷ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 5.

³⁸ Osterloh: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, 49.

³⁹ Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 330.

⁴⁰ „Die Wörter: Freyheit und Gleichheit waren weder fremd, noch verdächtig bey einer Nation, wo jeder Bürger unter dem Gesetze frey, jeder von Gesetze gleich zu seyn, fühlet.” Sonnenfels: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*, XIII.

18. századi államtudósok által használt polgári szabadság eszmét összekeverni a 19. századi liberális szabadság ideájával.⁴¹

A közös célok, akarat és erő egységén túl még egy kulcsfontosságú komponensről kell említést tennünk, mégpedig a hazaszeretet (*Vaterlandsliebe*) jelentőségéről. Nincs tudomásunk még egy olyan 18. századi gondolkodóról, akinek az eszmerendszerében a patriotizmus ilyen nagy súllyal lenne jelen, mint Sonnenfelsnél. Ő az egyetlen államtudós, aki önálló művet írt a hazaszeretetről.⁴² Ebben részletesen körüljárta a patriotizmus fogalmát, szükségességét az állam működésében és néhány kiemelt társadalmi csoport (például nemes, katona, értelmiség) hazafias kötelességét. Mit értett a bécsi államtudós hazaszeretet alatt? Ennek az összetett fogalomnak a rövid meghatározása nem könnyű feladat. Számára a patriotizmus a polgárok közötti legerősebb kapcsolatot jelenti, amely őket egymáshoz és az államhoz köti, egyszerre értelmi és érzelmi kötődés a szülőföldhöz. Mindez nagy személyes felelősséggel és elhivatottsággal párosulva, amelynek célja az ország felvirágoztatása és a közösségi *eudaimon* (boldogság) elérése. Szerinte ennek a törekvésnek és beállítottságnak kell(ene) a társadalom minden szövetét áthatnia, vagy ahogy ő fogalmaz, a társadalmi szellemet (*Gesellschaftsgeist*, *spirit public*) meghatározni.⁴³

Még mielőtt rátérnék a felvilágosult abszolutizmus témakörének a részletezésére, fontos röviden kitérni az államformák kialakulására vonatkozó elképzelésekre. Sonnenfels kormányzattörténeti megközelítése kortársaihoz képest nem tekinthető túl összetettnek. A kormányzati formákat három csoportba osztja: demokrácia, arisztokrácia és monarchia. Justival, Rousseau-val és másokkal ellentétben nem különböztet meg kevert vagy vegyes típusú kormányzatokat, amelyek valamely két tisztán elkülöníthető típus elegyéből jöttek létre, mint például az arisztokratikus monarchia.⁴⁴ Justi ilyennek tartotta például a középkori Franciaország államformáját, ahol a királyi hatalom mellett erős főnemesi réteg is jelen volt.⁴⁵ Sonnenfels az államformák változását – az államok növekedésével párhuzamos – lineáris fejlődési sorba állította. Nem úgy, mint többek között Rousseau, aki szerint esetfüggő, hogy mikor melyik államforma a legjobb.⁴⁶ A bécsi teoretikus rendszerében a kormányzati formák története nem főproblémaként van jelen. Számára a folyamat utolsó eleme, a jól irányított monarchia a legideálisabb, és ebből a szemszögből néz vissza a többi álmásra.

Sonnenfels véleménye szerint először a demokrácia jött létre. Itt mindenki egyenlő, de ez nem feltétlenül előnyös, szerinte ez az állapot csak kis közösségeknél tartható fent. A demokráciát így kritizálja: „az értelmesek, vagyonosok szavazata sem több befolyással, sem több súllyal nem bír, mint a tudatlanok, nincstelenek szavazata.”⁴⁷ Amikor bizonyosodott, hogy nem hasznos, hogy mindenki rangban és vagyonban teljesen egyenlő, akkor alakult ki az arisztokrácia. Sonnenfels Montesquieu-höz és (a Montesquieu-t adaptáló) Justihoz képest nem szól olyan elítélően az arisztokráciáról, de szerinte is ez az államforma

⁴¹ Brückner: *Staatswissenschaften, Kameralismus und Naturrecht*. 234.

⁴² Sonnenfels, Joseph von: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*. Wien, 1771.; Wangermann: *Joseph von Sonnenfels und die Vaterlandsliebe der Aufklärung*, 157–170.

⁴³ Sonnenfels, Joseph von: *Der Mann ohne Vorurtheil*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 4. Bd. Wien, 1784. 9. (a továbbiakban *Der Mann ohne Vorurtheil* 4. Bd.); Reinalter: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker*, 142–143.

⁴⁴ Rousseau: *Társadalmi szerződés*, 86–87.

⁴⁵ Justi: *Die Natur und Wesen der Staaten*, 116.

⁴⁶ Rousseau: *Társadalmi szerződés*, 76.

⁴⁷ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 9.

segíti elő például legkevésbé a hazaszeretet kialakulását. (A korabeli fogalomkészletnek megfelelően Sonnenfels az arisztokráciát nem a főnemesség meghatározására, hanem az oligarchiával ellentétes államforma jelölésére használja.) 1798-ban a *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*ban megkülönbözteti az öröklődő és választott arisztokráciát, de mindkettő veszélyét a korrupcióban látta, és hogy az állam testéből túl sokan szorulnak így ki.⁴⁸ Ezt követően született meg szerinte az igény az egységre, amely életre hívta a központosítást és a monarchiát. Olyan rendszer jött így létre szerinte, amely ha jól működik, akkor minden alattvaló a törvények alatt szabadnak és a közösség tagjának érezheti magát.

Montesquieu-höz és Justihoz hasonlóan elvileg Sonnenfels is a monarchiát tartotta a legtökéletesebb államformának. Konkrétan pedig a felvilágosult abszolutizmust, még ha ezt így nem is mondta ki. Erről a felfogásáról tanúskodik írásaiban az államformák fejlődési sora, amelynek csúcán a monarchia áll, de a fejedelmet nem korlátlan hatalommal ruházza fel, hanem a *commun bonum* első szolgálójának tekinti. Az államnak és irányítójának legfontosabb célja a közjó, a közboldogság, ami az egyének, családok biztonságának (*Sicherheit*) és kényelmének (*Bequemlichkeit*) biztosítását jelenti. Így teljesülhet be a polgári társadalom célja, a biztonság és a kényelem, amelyek egységéből az általános jólét fakad.⁴⁹

Az újkori államképződés folyamata (*Staatsbildungsprozess*) már az abszolutista állam centralizmusában tetten érhető. A 18. század második felében azonban már a modern, jóléti állam körvonalaival találkozhatunk, különösképpen „az állam első szolgálója” előlépett uralkodók reformkísérleteiben. A rendi nemzetfelfogással szemben az állam már nem kirekesztő, hanem a társadalom minden tagját egy nagy érdekközösségben egyesíti. A felvilágosult abszolutista uralkodókat hagyományosan „a mindent a népért, de semmit a nép által” formulával szokták jellemezni. Az orosz történész Paul von Mitrofanov ezt úgy fogalmazta át, hogy „mindent az államért, de semmit a nép által”, Ernst Walder szerint pedig egyszerűen csak „mindent az államért”.⁵⁰ Az államképződés folyamata a nemesség megítélésének és szerepének a változását is jelentette. A német nyelvterületeken, de kiváltképp a Habsburg Monarchiában nem a filozófusok, hanem az államtudósok és a kameralisták foglalkoztak ezzel a problémával.

A kameralista államtudomány – amelynek Sonnenfels volt a legjelentősebb bécsi képviselője – a 18. század második felében a Habsburg Monarchiában az államgépezet működési elvét nagyban meghatározó eszmeáramlatnak, gazdasági, társadalmi, kormányzati irányítóelvnek számított. De emellett fontos kiemelni, hogy a felvilágosult abszolutizmus szellemi háttérének és a rendszer elvi legitimitásának is alapvető fontosságú részét jelentette. A császárvárosban hasonló elveket vallott és befolyással bírt még Sonnenfels korábbi két egyetemi professzora: a természetjogász Karl Anton Martini és az egyházjogász Paul Joseph von Riegger is. A már sokat emlegetett Justi nézetei is nagy hatást gyakoroltak, de ő személyesen csak 1750 és 1753 között működhetett Bécsben. Christian August Beck az államjog professzora volt, és József főherceg német állam- és jogtörténeti oktatásának a felelőse. A tudományos szakemberek mellett fontos még egy e bécsi szellemi körhöz tartozó befolyásos államférfiről megemlékezni, Ägid von Boriéról, akire a kormányzatban résztvevők közül e tanok talán a legnagyobb hatást gyakorolták. Borié nemcsak szimpatizált a modern

⁴⁸ Sonnenfels: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*, 10.

⁴⁹ „Der Endzweck der bürgerlichen Gesellschaft ist Sicherheit und Bequemlichkeit aus deren Vereinigung die allgemeine Wohlfahrt entspringt”. Sonnenfels: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*, 16.

⁵⁰ Walder, Ernst: *Aufgeklärter Absolutismus und Staat. Zum Staatsbegriff der aufgeklärten Despoten*. In: Aretin, Karl Otmar Freiherr von (Hrsg.): *Der Aufgeklärte Absolutismus*. Köln, 1974. 123.

államtudományi nézetekkel, hanem az Államtanácsban gyakorlati megvalósításukon is fáradozott.⁵¹ 1763-ban a bécsi egyetemi reform során Sonnenfels az ő felkérésére alapíthatott tanszéket a rendészeti és kameralista tudományok számára.⁵²

A felvilágosodás (filantróp) eszmeiségének és a monarchia érdekeinek az egyik legtipikusabb közös metszéspontja a populacionista államfelfogás. Justihoz hasonlóan Sonnenfels is magáévá tette a korban oly divatos népesedési elméletet, amely szerint az állam jóléte és nagysága a népesség számán áll vagy bukik.⁵³ (Az udvarban ennek az elméletnek a legbefolyásosabb szószólója Borié volt.) Sonnenfels önálló tanulmányt is írt az állam és a népesség viszonyáról, illetve a megfelelő mértékű növekedés pozitív hatásairól.⁵⁴ Negyven pontban fejtette ki nézeteit,⁵⁵ amelyekre nagy hatást gyakorolt Johann Peter *Süßmilch* és *Göttliche Ordnung* című műve.⁵⁶ Népesedéselmélete szerint a lehető legnagyobb mértékben növelni kell a születések számát és korlátozni a kivándorlást. Ezt nem erőszakos módszerekkel kívánta elérni, hanem a körülmények kedvezővé tételével.⁵⁷ Ezek felméréséhez, ellenőrzéséhez modern statisztikai módszereket javasolt. A népesedés-elmélettől és az ehhez kapcsolódó politikától, amelyet az udvar folytatott, e nézet képviselői nemcsak a közjó elősegítését és a társadalom fejlődését remélték, hanem a monarchia nagyhatalmi igényeinek a biztosítékát is látták benne.

Ahhoz, hogy a kormányzat a növekvő népességet kezelni tudja, és a közjává szolgálhassa, a „gondoskodó állam” egyre nagyobb figyelemmel fordult a társadalom felé, amelynek működését is szabályozni igyekezett. Ebben az új államtudományok alapját képező rendészet (*Polizei*) volt a segítségére, amely Sonnenfels államfelfogásának is a fundamentumát képezte. A bécsi teoretikus felfogásában a rendészet az állam belső békéjét volt hivatott fenntartani. Ennek biztosítása összetett feladat volt, hatáskörébe tartozott a polgárok biztonságának a fenntartása, amely elsősorban a tulajdon és a közrend védelmét jelentette, de ezen túl jogköre kiterjedt az oktatás és a vallás területére is. Ennek a diszciplinának a célja az átfogó, centralizált közigazgatás megteremtése volt, amely az államgépezet ellenőrzését és zavartalan működését biztosította.

Kontler László tanulmányában a *Polizei* és a *Vaterlandsliebe* kapcsolatát vizsgálta Sonnenfels rendszerében.⁵⁸ Ez a két fogalom, amely a 18. század második fele óta már anynyi jelentésmódosuláson ment át, kulcsszószerűen jellemzi a bécsi teoretikus gondolatvilá-

⁵¹ Ember Győző: *Magyarország és az államtanács első tagjai*. Századok, 69. évf. (1935) pótfüzet. 555–664.

⁵² Osterloh: *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, 29–45.; Kligenstein: *Between Mercantilism and Physiocracy*, 195–197. Simon Karstens Borié mellett Kaunitz szerepét is kiemeli a tanszékalapításban: Karstens: *Lehrer-Schriftsteller-Staatsreformer*, 71–78.

⁵³ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 26.

⁵⁴ Sonnenfels, Joseph von: *XXXX. Sätze über die Bevölkerung*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 10. Bd. Wien, 1787. 371–416.

⁵⁵ Sonnenfels: *XXXX. Sätze über die Bevölkerung*, 391.

⁵⁶ Süßmilch, Johann Peter: *Die göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben*. 2 Teile, Berlin, 1741.

⁵⁷ Sonnenfels rendszerében a filantrópizmus és az állam érdeke szorosán összefüggött. Elhivatottan küzdött – elsősorban Cesare Beccaria hatására – a törvények humanizálásán, a kínvallatás és a halálbüntetés eltörlésén; az utóbbit Mária Terézia 1776-ban eltörölte. Sonnenfels véleménye szerint a halálbüntetés az államot életfogytiglani ingyen kényszermunkától fosztja meg. Bővebben: H. Balázs Éva: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*. Budapest, 1987. 87–88.

⁵⁸ Kontler: *Polizey and Patriotism*, 61–74.

gát. A rendészet és a hazaszeretet „kéz a kézben járt”, egymást szervesen kiegészítették. A patriotizmus eszméje a Habsburg Monarchiában a hétéves háború után erősödött meg.⁵⁹ A soknemzetiségű birodalom belső egységesülését segítette a külső ellenséggel szemben. A rendészet és a hazaszeretet célja egyaránt az egység, az egységesség megteremtése volt. A monarchia érdekeit szolgálták az összbirodalom (*Gesamttmonarchie*) felé vezető úton. Koselleck azon közbevetését a patriotizmussal kapcsolatban fontos hangsúlyoznunk, hogy a különböző izmusok (többek között: a demokratizmus, liberalizmus, fasizmus, kommunizmus) gyökerének tekinthető, de nem megfeleltethető a 19. századi nacionalizmussal.⁶⁰ A patrióta (a passzív polgárral ellentétben) nemcsak egyszerűen tagja a társadalomnak, hanem ő testesíti meg a jó állampolgárt (*civis bonus*), aki jogainak és kötelességeinek megfelelően él és cselekszik, a haza javát szolgálja, és a francia forradalom hatására, ha szükséges, életét is adja a szent ügyért.⁶¹ A patrióta hősök példájának ébrentartása az oktatás–nevelés feladata, amiről későbbi fejezetben lesz szó, s ezek képi reprezentációjára is nagy hangsúlyt helyez. Sonnenfels római mintákra hagyatkozik, amikor kifejti nézeteit, miszerint a dicső ősök képeivel kellene a tanácsstermeket, előadótermeket, bíróságokat díszíteni.⁶²

A bécsi teoretikus a monarchikus állam kormányzatát elvi és gyakorlati tanácsokkal segítő tudományos művei mellett közvetlenül is kifejezésre jutatta hódolatát a Habsburg dinasztiá felé. Mária Teréziát dicsőítő két beszéde⁶³ az uralkodónő felvilágosult abszolutista imázsát reprezentálja.⁶⁴ Sonnenfels nem a Platóntól Wolffon át Voltaire-ig oly eszményinek tartott filozófus király képét festi meg, amelynek a 18. században Nagy Frigyes volt az archetípusa.⁶⁵ Ezekben a beszédekben Mária Terézia olyan ideális uralkodóként jelenik meg, aki állama egységén, jólétén és rendjén munkálkodik. A szerző a felvilágosult reformabszolutista fejedelem koncepcióját vázolja fel, akinek céljai a frigyesi mintához hasonlóak, anélkül azonban, hogy az uralkodó a filozófus imázsát öltené magára. A Mária Teréziát méltató panegirikus beszédekben és irodalmi művekben nehézséget jelentett – az örökösödési há-

⁵⁹ Müller: *Joseph von Sonnenfels*, 109.

⁶⁰ Koselleck, Reinhart: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache. Mit zwei Beiträgen von Ulrike Spree und Willibald Steinmetz sowie einem Nachwort zu Einleitungsfragmenten Reinhart Kosellecks von Carsten Dutt.* Frankfurt am Main, 2006. 218.

⁶¹ Koselleck: *Begriffsgeschichten*, 220–232.

⁶² Sonnenfels, Joseph von: *Der Mann ohne Vorurtheil.* In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 3. Bd. Wien, 1783. 513–516. (a továbbiakban *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd.)

⁶³ Sonnenfels, Joseph: *Rede auf Marien Theresien, Kaiserin, Königin von Hungarn und Böhmen: An Ihren Geburtstage in feyerlichen Versammlung der deutschen Gesellschaft in Wien gehalten.* Wien, 1762.; Sonnenfels, Joseph: *Die erste Vorlesung, nach dem Tode Marien Theresiens.* Wien, 1780.

⁶⁴ Mária Terézia felvilágosult uralkodói imázsára itt csak röviden térek ki, e problémakörre és a bécsi nemesi iskolákhoz fűződő kapcsolatára önálló tanulmányban reflektálok: Kökényesi Zsolt: „A nemesi ifjak minden szükséges tudományra és exercitiumra neveltessenek” – Mária Terézia uralkodói imázsa a bécsi nemesi iskolák tükrében. In: László Gábor – Toronyi Alexandra (szerk.): Helytállás. Tanulmányok az Eötvös Konferencia XII. történeti üléséről. Budapest, 2012. 291–320. A Mária Teréziát méltató halotti beszédek szintén jó források a kortársak (pozitív) értékítéleteinek az összegzésére; erről lásd bővebben: Kökényesi Zsolt: A „női Szolón”, avagy Mária Terézia uralkodói képe a halotti beszédekben című tanulmányt, amely jelenleg a Korajtkorász doktorandusz konferencia tanulmánykötetében megjelenés alatt áll.

⁶⁵ Beales, Derek: *Philosophical kingship and enlightened despotism.* In: Goldie, Mark – Wolker, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought.* Cambridge, 2008. 497–504.

borúk során – az uralkodónő harci erényeinek a dicsőítése, mivel ő nem a csatatéren vette ki a részét a háború irányításából.⁶⁶ Sonnenfels és más tudós szerzők (mint Michael Denis vagy Ignaz Wurz), akik különböző alkalmi beszédekkel írtak a fejedelemszóny méltatására, nem (vagy csak elvétve) alkalmazták a filozófus vagy a filozófus király képét a császárné-királynő dicsőítésére, mivel Mária Terézia II. Frigyessel ellentétben nem írt tudományos igényű műveket vagy filozófiai megalapozottságú emlékiratokat. A császárné reprezentációjára sem volt jellemző a filozófus imázsának a használata, ő és az őt méltató szerzők sokkal inkább a népe boldogságáért és polgárainak a jóléti, illetve a szellemi felemeléseért tevékenykedő fejedelmi anya toposzát alkalmazták.

Sonnenfels társadalomelmélete és a nemességnek szánt szerepe

„Ezzel szemben a felvilágosodott abszolutizmus nem nézi, ki nemes, ki nem, mindenkiben az alattvalót látja, az állam polgárát, a közösség tagját, akinek lehetnek ugyan különböző tulajdonságai, amik megismertetik a többitől, lehetnek büszke ősei s derék dolog is ha vannak, lehet pompás palotája, végtelen mezője, számtalan gulyája, tudós elméje, szikrázó kardja vagy acélos kaszája, kiváltságai is lehetnek, de egyben egyforma mindegyik társával: joga van az emberhez méltó életre. Joga van a boldogsághoz, de nincs joga semmi olyanhoz, ami polgártársait, a többi alattvalót, a közösséget, az államot megakadályozza a boldogulás útján...”⁶⁷ Ember Győző sorai a felvilágosult monarchia államszemléletéről jól jellemzik Joseph von Sonnenfels felfogását is. A bécsi teoretikus elutasította a rendi nemzetfelfogást, amely csak a „kiváltságosok *respublicájának*” számított, és helyette az ország (vagy jelen esetben az egész monarchia) minden lakosát magában foglaló állam lebegett a szeme előtt. Gondolatmenetében az egyes polgár előbb kapcsolódik az államhoz, és csak azután másik polgártársához.⁶⁸

Helmut Reinalter elemezte először 1988-ban önálló tanulmányban Sonnenfels társadalomteoretikusi szerepét, majd 1994-ben Hildegard Kremers adott ki önálló kötetet a bécsi teoretikus válogatott szociálpolitikai szövegeiből.⁶⁹ De 1962-ben már Robert A. Kann is vizsgálta Sonnenfelsnek a társadalmi jólétre vonatkozó elképzeléseit, ahogy 1987-ben H. Balázs Éva is méltatta államkoncepciójának társadalmi jelentőségét, de említhetjük Louis Sommert is, aki már 1920-ban (talán elsőként) hasonló megállapításokra jutott.⁷⁰

Az általunk vizsgált Sonnenfels-szövegek alapján úgy tűnik, hogy társadalmi rendszerében, leginkább a nemességre vonatkozó részében nem mutatható ki komolyabb belső kronologikus eltérés. Gondolatmenete inkább beérik, de lényegében nem változik. Az életmű társadalmi (problémákkal foglalkozó) része tehát időrendi osztályozásra nem alkalmas,

⁶⁶ Klecker, Elisabeth: *Tradition und Moderne im Dienst des Herrscherlobes. Beispiele lateinischer Panegyrik für Maria Theresia*. In: Eybl, Franz M. (Hrsg.): *Strukturwandel kultureller Praxis: Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des thesianischen Zeitalters*. Wien, 2002. (Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts; Bd. 17.) 233–247.

⁶⁷ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 612.

⁶⁸ Sonnenfels, Joseph von: *Versuch über das Verhältniß der Stände von Cajetan von Grafen von Roggendorf Hörer der kanonischen Rechte und der Kameralwissenschaft*. Wien, 1764. 5.

⁶⁹ Reinalter: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker*, id. mű; Kremers: *Joseph von Sonnenfels*, id. mű.

⁷⁰ Kann: *Kanzel und Katheder*, 168–173., 175–182.; H. Balázs: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégén 1765–1800*, 87.; Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 330–335.

egységként kezelhető. Ugyan a kronologikus változások elhanyagolhatónak tűnnek, de a társadalmi problémákkal foglalkozó műveinek különböző műfajú megközelítései komoly különbségeket mutatnak. Sonnenfels általunk vizsgált műveit három csoportba osztottuk: 1. tudományos művek;⁷¹ 2. beszédek és dolgozatok;⁷² 3. publicisztikai írások.⁷³ Az egyes műfajok között nem húzhatók éles határok, főleg a tudományos művek és a különböző (az esetek többségében szintén tudományos igénnyel készített) beszédek és dolgozatok között nem, míg az 1. és a 3. csoport már élesen elkülönül egymástól. A műfajokat nem az különbözteti meg egymástól, hogy másként vélekednének a társadalmi kérdésekről, hanem a műfajok stílusa és hangvétele különböző. Az első és a második csoportot a higgadt tudományos hangvétel jellemzi, míg a harmadik stílusa vegyes: egyes cikkeket a tudományos, míg másokat a türelmetlenebb vagy akár vádaskodó hangvétel jellemzi. Fontos megjegyeznünk, hogy Sonnenfels a nemesség kérdését mindig társadalmi–állami beágyazottságában vizsgálja.

Négy társadalmi osztályt különböztet meg: 1. nemesek, 2. kereskedők, gyárosok és kézművesek, hasznos művészek (tehát akik munkájukkal tevékenyen részt vállalnak az állam fenntartásában), 3. azok, akiknek az ellátásáról az államnak kell gondoskodnia: a papság, az udvartartás, értelmiségiek, szórakoztató művészek, 4. a haszontalan emberek, akik az állam kárára vannak: koldusok, munkára képtelenek.⁷⁴ A társadalom a legalsóbb rétegtől egészen az uralkodóig piramisszerűen épül fel. Sonnenfels rendszerében a paraszt és a polgár azonos társadalmi osztály tagja. Számára a parasztság nemcsak polgára az államnak, hanem a legfontosabb fenntartó rétege is.⁷⁵

Sonnenfels a társadalmat és az államot hol testként képzei el,⁷⁶ hol pedig mechanikus szerkezetként (leginkább óraműként⁷⁷), amelynek tagjai, részei különböző feladatokra hivatottak. Az állam szimbolikus testének az uralkodó a feje, a társadalmi rétegek (vagy Sonnenfelsnél az osztályok) pedig a különböző feladatokra hivatott testrészek, amelyeket a

⁷¹ Sonnenfels: *Handbuch der inneren Staatsverwaltung*; uő.: *Grundsätze der Polizey*; Sonnenfels, Joseph von: *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz*. 2. Theil. 8. Auflage. Wien, 1822. (a továbbiakban *Grundsätze der Handlung*); uő.: *Grundsätze der Finanz*; és még ide soroltuk az *Ueber die Liebe des Vaterlandest* is (Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*), bár ez a mű nem tekinthető tudományos műnek.

⁷² Sonnenfels, Joseph von: *Ankündigung einer deutschen Gesellschaft in Wien*. Wien, 1761.; uő.: *Versuch über das Verhältniß der Stände*; Sonnenfels, Joseph von: *Das Bild des Adels*. Wien, 1767.; *Von dem Einflusse der Mauerey auf die bürgerliche Gesellschaft*. Eine Rede v. Br. S***s. Journal für Freymaurer. Ersten Jahrgang, Erstes Vierteljahr. Wien, 1784. 135–164.; Sonnenfels, Joseph von: *Ueber den Beweggrund der Verwendung*. (Von dem jungen Adel der Sav. Akademie im Jahr 1768). In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 8. Bd. Wien, 1786. 177–204.; uő.: *XXXX. Sätze über die Bevölkerung*, 371–416.; Sonnenfels, Joseph von: *Ein patriotischer Traum*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 9. Bd. Wien, 1786. 288–258.

⁷³ Sonnenfels, Josep von: *Der Mann ohne Vorurtheil*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 1. Bd. Wien, 1783. 97–364. (a továbbiakban *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd.); Sonnenfels, Josep von: *Der Mann ohne Vorurtheil*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 2. Bd. Wien, 1783. 1–316. (a továbbiakban *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd.); uő.: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd. 1–603.; uő.: *Der Mann ohne Vorurtheil* 4. Bd. 3–98.; Sonnenfels, Josep von: *Das weibliche Orakel*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 5. Bd. Wien, 1784. 3–130.; Sonnenfels, Joseph von: *Theresie und Eleonore*. In: Sonnenfels gesammelte Schriften. 4. Bd. Wien, 1784. 99–564.

⁷⁴ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 18.

⁷⁵ Reinalter: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker*, 144.

⁷⁶ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 209.

⁷⁷ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd., 386.

közös erő mozgat. A nagy közösségen belül természetsszerűleg fennállnak hierarchikus viszonyok, de ezek a feladatok különbözőségéből fakadnak. Szociálpolitikájának a lényege az, hogy a különböző társadalmi osztályok egymással összhangban legyenek képesek együtt élni és tevékenykedni,⁷⁸ mivel a „világ rendjéhez hozzátartoznak a hegyek és az alacsonyabb fekvésű tájak, ahogy az állam rendjéhez is hozzátartoznak az egyenlőtlen társadalmi osztályok”.⁷⁹

Sonnenfels nemesség-koncepciója ambivalens, vagy ambivalensnek tűnő elemeket is tartalmaz. A szerzőnél érződik az elfogultság a polgár irányába, és elítélően szól azon előjogokról és nemesi privilégiumokról, amelyek csak a nemes érdekeit szolgálják, és az állam érdekével szembenállnak. Robert A. Kann idézi Christian Adolf Klotz, Sonnenfels filológus professzor barátjának egy levélrészletét, miszerint a nemesi rendnek nem volt soha nagyobb ellensége, mint Sonnenfels.⁸⁰ Könnyen elképzelhető, hogy Sonnenfels személyes véleménye a kiváltságos rendről meglehetősen kritikus volt, tudományos műveiben és beszédeiben azonban nem ragadtatta el magát.

Helmut Reinalter Sonnenfelsnek a francia forradalom okairól szóló értekezését vizsgálta, amelyből négy indítóot emelt ki, melyek közül az egyik a nemesi rend elgyengülése és a polgárság túlzott megerősödése volt.⁸¹ Az előjogokat és kiváltságokat Sonnenfels egészen addig támogatta, amíg azokat az állam számára hasznosnak tartotta. De rendszerében a nemesség társadalmi, gazdasági vagy politikai súlya ellenére sem „köztes hatalom”. Ezt a fogalmat Montesquieu vezette be a 18. századi „politikai gondolkodás szótárába”.⁸² Montesquieu tézise szerint „ha nincs egyeduralkodó, nincs nemesség sem; ha nincs nemesség, nincs egyeduralkodó sem, helyébe a zsarnok lép”.⁸³ Ennek értelmében a kiváltságos rend a monarchia mint államforma lényegéhez tartozik – nélküle despotizmusról beszélhetünk –, feladata az, hogy „köztes hatalmi” helyet foglaljon el a „szuverén” és a nép között. Sonnenfelshez hasonlóan Justi sem tartotta a nemességet „köztes hatalomnak”. Justi úgy vélte, hogy a korlátlan (abszolutista) monarchiákban nem szükségszerű a nemesség jelenléte, ellenben számos despota rendszerben (Oroszországban, Japánban vagy Törökországban) megfigyelhető az örökös nemesség létezése.⁸⁴ Szerinte a nemesség és a monarchia kölcsönös egymásrautaltsága inkább a vegyes államformára jellemző. Elképzelhető, hogy Sonnenfels Justi elméletét vette át, amikor Montesquieu nézetét elutasította, de szerzőnk a kérdés politikai filozófiai diskurzusába nem bocsátkozott.⁸⁵

Sonnenfels tudományos műveiben, dolgozataiban ritkán tér ki a kiváltságos rend belső kategorizálására, a legtöbb esetben csak általánosan nemesként ír róluk. De néhány alkalommal találkozhatunk kivétellel, ilyen például a *Versuch über das Verhältniß der Stände* című, a bécsi egyetemen 1764 áprilisában tartott előadása, amely Cajetanus Grafen von Roggendorf hallgatóinak az egyetemi nyomdában kiadott jegyzetében maradt fent.⁸⁶ Ez az előadás kulcsszövegnek tekinthető Sonnenfels társadalomképének a vizsgálatában. Ebben

⁷⁸ Kremers: *Joseph von Sonnenfels*, 21.

⁷⁹ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd., 331.

⁸⁰ Kann: *Kanzel und Katheder*, 229.

⁸¹ Reinalter: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker*, 152.

⁸² Conze: *Adel, Aristokratie*, 20–21.

⁸³ Montesquieu, Charles Louis de Secondat: *A törvények szelleméről*. Budapest, 2000. 65.

⁸⁴ Justi: *Die Natur und Wesen der Staaten*, 114–119.

⁸⁵ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 28.

⁸⁶ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, az előadás megtalálható még: Sonnenfels: *Politische Abhandlungen*, 89–152.

megkülönböztet fő-, közép- és kismemeseket.⁸⁷ A nekik szánt feladatokról keveset tudunk meg, a szerző inkább arra hívja fel a figyelmet, hogy minden osztálynak megfelelő arányban kell képviseltetnie magát az államban, és ez a nemességen belüli három rétegre is igaz. Sonnenfels az osztályok arányát tartja szem előtt, mert „kopár az az ország, ahol a városban több polgármester van, mint polgár, több prédikátor és gyóntató, mint hívó, több iskola-mester, mint diák, több orvos, mint beteg, több katona, mint polgár és paraszt, több nemes, mint alattvaló”.⁸⁸ A társadalmi rétegek közötti harmónia fenntartása nemcsak ajánlott a kormányzatnak, hanem kötelessége is. Roggendorf jegyzetét negyven pontból álló rendészettudományi tétel sor követi, amelynek 36. tétele így szól: „Az állam képes rá és kötelessége is minden rendet korlátok közé szorítani. Az értelmiségnek, a nemesnek, az egyházi rendnek, a művészeknek és efféléknek a többi renddel harmonikus viszonyban kell állniuk.”⁸⁹ Összegezve Sonnenfels tudományos műveiből kiolvasható nézőpontját megállapíthatjuk, hogy a szerző legfontosabb elvi célkitűzése a társadalom működésében az állam központi szerepének a megteremtése volt. Olyan rendszer alapjait igyekezett felvázolni, amelyben a társadalmi osztályok funkcionálisan különülnek el egymástól, mindegyik réteg (és akár a hozzájuk kapcsolódó kiváltságok is) szükségesek és hasznosak mindaddig, amíg a közösségi célok elérését célozzák, de az osztályoknak nincs beleszólásuk abba, hogy milyen arányban nélkülözhetetlen a jelenlétük az államban, ennek a meghatározása a kormányzat feladata. Sonnenfels a társadalmi mobilitásra sem nézett jó szemmel, mert szerinte az alacsonyabb rétegek felfelé törekvése könnyen megzavarhatja az állam működésének a rendjét.

Ezzel szemben hangvétele a *Der Mann ohne Vorurtheil* című folyóiratában alapvetően más, mint a tudományos művében. Mielőtt rátérnénk a cikkeiből kiolvasható nemességkép tárgyalására, érdemes röviden a folyóiratról is megemlíkezni. A *Der Mann ohne Vorurtheil* 1765 és 1767 között hetente kétszer jelent meg Bécsben.⁹⁰ Nem folyóiratokra jellemző a szerkezete, összefüggő szöveggént épül fel.⁹¹ Sonnenfels a lapban elsősorban társadalmi és kulturális problémákkal foglalkozott. Számos fiktív levélrészletet, történetet, bejegyzéseket közöl, amelyek stílusa és nézőpontja (a főnemes és a paraszt fiktív megszólaltatása miatt) teljesen változók. Olyan kényes kérdéseket feszegetett, hogy a cenzúra 1767-ben nem engedélyezte további megjelentetését.

Az „előítélet nélküli ember”, a folyóirat főhőse nem más, mint a nemes vadember, Capa-Kaum. A romantikus vadember Sonnenfels rendszerében hasonló szerepet játszik, mint Rousseau-nál *Émile*. A bécsi teoretikus nem egy gyermek nevelése kapcsán fejti ki a fennálló rendszer kritikáját, hanem a „társadalmon kívülről” hozza főhősét, aki, „érintettség nélkül” képes megfigyelni az állam működését és racionális észrevételeket megfogalmazni. Capa-Kaumnak először az erkölcsöket, szokásokat és törvényeket kell megismernie ahhoz, hogy képes legyen a társadalomban eligazodni.⁹² De az „új polgár”, aki abban a megtisztel-

⁸⁷ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 28–29.

⁸⁸ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 12.

⁸⁹ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, Lehrsätze aus der Polizeywissenschaft. (oldalszám nélküli) 36. tétel

⁹⁰ Szilágyi Márton: *Sonnenfels és Bessenyei. Két bécsi folyóirat a 18. század második felében*. Irodalomtörténet, 40. (rég. 110.) évf. (2009) 2. sz. 149.; Karstens: *Lehrer-Schriftsteller-Staatsreformer*, 182–188.

⁹¹ Szilgyágyi: *Sonnenfels és Bessenyei*, 150.

⁹² Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd. 358.

tetésben részesül, hogy az állam tagja lehet, és saját rendjét is megválaszthatja, egyenként kell, hogy szemügyre vegye a különböző társadalmi rétegek helyzetét és feladatait.⁹³

Milyen fő kritikai észrevételek fogalmazódtak meg a nemességgel szemben a folyóiratban? Capa először is nem érti, hogy a születés miért jelenthet előjogokat, és azok miért adnak okot a gógre. Capa felteszi a kérdést, hogy az az ember, aki huszonnégy nemes össel dicsekedhet, jobbnak számít-e. Kísérője válasza: „a mi fogalmaink szerint igen”.⁹⁴ Egy másik helyen a származásból fakadó előnyöket a következő hasonlattal bírálja: a dicső ősök és az utódok viszonya olyan, mint a forrás és a folyó kapcsolata, minél messzebb jár a vérvonal onnan, ahonnan eredt, annál kevésbé hasonlít rá.⁹⁵ Ezt a hasonlatot követően a kiváltságos rend három fokozatát különbözteti meg: főnemesek (itt a szokásos *hoher*, helyett *grosser* jelzővel), középnemesek és nemesített polgárok. „A főnemes lenézi a másik kettőt, a középső átkozta a nagyot, akít ő szívből irigyel, és akinek ő maga a majma.”⁹⁶ A nemesített polgár – aki a polgár és a nemes között helyezkedik el valahol – sem jobb, mert a származásával és a címerével próbál mások előtt dicsekedni. A második kötet vége felé egy kitalált ifjú főnemes, Graf von Targin levelét közli Sonnenfels, aki másodszülöttségére panaszkodik. Ezt a szerkesztői összegzés követi: véletlen, hogy ki hova születik, lehetne akár szolga is, s ha elsőszülött lenne, akkor magasabb rang után áhítozna.⁹⁷

Sonnenfelsnél – Zedlerhez hasonlóan – az ideális nemesnek a „szív nemességével” is rendelkeznie kell. Conze is kiemeli, hogy ebben a korszakban egyes szerzőknél a *nemes erények* toposz újra aktualizálódott, és a fogalmi különbség nemes (*Adel*) és nemes ember (*edler Mann*) között kiéleződött.⁹⁸ Sonnenfels írásaiban is megfigyelhetjük ezt. A nemes tettekkel kapcsolatos elvárásairól a *Der Mann ohne Vorurtheil*ban számos cikket és történetet közöl. Az egyik legjellegzetesebb egy apának és fiának az esete, amelyben az otthonról elkerült fiú Tirin grófként tér haza polgári vagy alacsony nemesi származású apjához, Pälomonhoz.⁹⁹ Az apa – akinek a családneve is beszédes *Adelswerth* – intelmei fiához Sonnenfels véleményét tükrözik. Fiának ugyanis azt tanácsolja, hogy mindig a hazát és a fejedelmet szolgálja, de sohase kérkedjen. Cselekedjen úgy, ha hosszú élet adatik neki, akkor azt ne sajnálja tőle senki, és ha a halál elszólítja, az ne lehessen senki számára megkönnyebbülés. Egy másik helyen Sonnenfels Rabutin és Diogenes fiktív párbeszédét közli, amely Rabutin következő soraival zárul: „Az erény kétségkívül az igazi nemes ismertetőjegye; de éppen ezért a nemes megkülönböztetést és figyelmet érdemel, mert az erény az ő forrása [...] A születés nemessége nem zárja ki a cselekvés nemességét, [épp hogy] azt feltételezi és követeli. Az alacsony születés az erénynek semmilyen tündöklést nem nyújt, csak lehetőséget, hogy [az ember] kitűnjön általa.”¹⁰⁰

„Az igazi nemes saját fényében tündököl”¹⁰¹ – írja Sonnenfels. Ez a gondolat egyfelől vonatkozik a nemes tettek morálfilozófiai elismerésére – tehát csak a cselekedetek társadalmi megbecsülése nemesít –, másfelől pedig a fényűzés elmarasztalására. A bécsi teoretikus a barokkos főúri luxusra, reprezentációra nem nézett jó szemmel. Roger Bauer ön-

⁹³ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd. 359.

⁹⁴ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 43.

⁹⁵ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 58–59.

⁹⁶ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 59.

⁹⁷ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 368–369.

⁹⁸ Conze: *Adel, Aristokratie*, 24–25.; 30.

⁹⁹ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd. 325–336.

¹⁰⁰ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 342–343.

¹⁰¹ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 2. Bd. 61.

álló tanulmányt írt erről a problémáról, amelyben Sonnenfels e tárgyú elképzeléseit Rousseau és Adam Smith nézetei közé sorolta be.¹⁰² Fontos hangsúlyozni, hogy a részek és az egész céljai között Sonnenfels nem látott ellentmondást, így ennek sem kellett a nemes érdekével szembeellenkező: „a pompa önmagában nem rossz”.¹⁰³ A luxusra és fényűzésre egészen addig megbocsátóan tekint, ameddig azok a kereskedelem és az ipar fejlesztésére pozitív hatást gyakorolnak, ezért nem tartja hasznosnak a fényűzésellenes törvények bevezetését sem.¹⁰⁴ Véleménye szerint határt kell húzni az állam gazdaságára hasznos és káros luxus között.¹⁰⁵ Miután a luxus öncélúvá válik, és emiatt nem jut a nemesnek ideje vagy pénze a közjavát szolgálni, például birtokainak a fejlesztésére, vagy ha az ipari termelést eltorzítja a luxuscikkek iránti igény, akkor már károsnak ítéli. Ha az első társadalmi osztály fényűzése a többi osztály biztonságát és kényelmét veszélyezteti, s ezzel gyengíti e rétegek haza iránti elkötelezettségét és szeretetét – amely gondolatmenete szerint az állam ideális működéséhez nélkülözhetetlen –, az már egyértelműen elítélendő.¹⁰⁶

Rendszerében a nemesség felelőssége az állam működtetésében meghatározó. Sonnenfels a nemeseket személyes felelősségvállalásra próbálja buzdítani. Nem kollektív rendi fogalmakban gondolkodik, hanem a nemeseket is egyenként igyekszik az állam szimbolikus testéhez kapcsolni. Erről több korabeli gondolkodó is hasonlóan vélekedett.¹⁰⁷ Felfogásbeli változásnak lehetünk tanúi: a rendi helyett a személyes érdekek kerülnek az előtérbe. Sonnenfels többek között ezért utasította el a nemesség „köztes hatalmi” szerepét, „mert a születés önmagában még nem [jelent] szolgálat[ot]”.¹⁰⁸ Ez a szemlélet a felvilágosult abszolutista kormányzatra is jellemző volt. A fontos kormányzati posztokat még mindig a nemesek töltötték be, de a szaktudás és az érdekek egyre nagyobb súllyal érvényesültek a pályázók kiválasztásánál, és a bürokráciában egyre nőtt a polgárok száma. Ezért szokás erre a korszakra a nemesség ellenfogalmaként az „elit” kifejezést használni, amely az új vezetőréteg, Franciaországban az új arisztokrácia megjelölésére szolgál.¹⁰⁹

Milyen feladatokkal, érdemekkel szolgálhatja a nemes az állam érdekét? Sonnenfels erre a kérdésre ritkán ad konkrét választ, és valószínűleg a lehetőségek sokfélesége miatt általánosít. Néha mégis kiemeli egy-két hivatást, mint a hadvezér, földesúr, kereskedő vagy az udvari tisztviselő. Amikor ezeknek a hivatásoknak a fontosságát hangsúlyozza, ritkán teszi hozzá, hogy ezek a kiváltságos rendet illetik, mivel a korban mindenki számára tudvalevő volt. A nemes földesúri szerepéről talán nem kell sok szót ejteni, mert az a középkori és a kora újkori Európában leginkább a nemesi identitáshoz tartozott. Sonnenfels is rendkívül fontosnak tartotta a földbirtokokat és a rajta folyó mezőgazdaságot, mert szerinte az „az élet és a kényelem szükségleteinek a forrása”.¹¹⁰ Az udvari tisztviselőket már kevesebbszer

¹⁰² Bauer: „Luxus” in Österreich, 319–334.

¹⁰³ Sonnenfels: XXXX. Sätze über die Bevölkerung, 393.

¹⁰⁴ Sonnenfels: Versuch über das Verhältniß der Stände, 14.; uő.: XXXX. Sätze über die Bevölkerung, 392–394.

¹⁰⁵ Sonnenfels: Grundsätze der Finanz, 15–16.

¹⁰⁶ Sonnenfels: Ueber die Liebe des Vaterlandes, 37–40.

¹⁰⁷ Conze: Adel, Aristokratie, 23–27.

¹⁰⁸ Conze: Adel, Aristokratie, 26.; Sonnenfels: Der Mann ohne Vorurtheil, 2. Bd. 352.; Vocelka, Karl: Österreichische Geschichte 1699–1815. Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölkerstaat. Wien, 2004. 311.

¹⁰⁹ Reinalter, Helmut: Adel. In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): Lexikon zum aufgeklärten Absolutismus in Europa, 105.

¹¹⁰ Sonnenfels: Versuch über das Verhältniß der Stände, 19.

emlegeti. Ők Sonnenfels társadalmi rendszerének 3. osztályát képezték. Ebből az osztályból többen, a magasabb udvari tisztviselők és hivatalnokok vagy a főpapok a nemesi rend tagjai voltak. De rájuk itt nem nemesként tekint, hanem mint olyan rétegre, amelynek szolgálatai nélkülözhetetlenek a kormányzati rendszer fenntartásához, és akiknek a fenntartásáról viszont az államnak kell gondoskodnia. Fontosságukat egyértelműen elismeri, úgy véli, hogy ez a réteg az egész állam és a fejedelem dicsőségét szolgálja, de felhívja a figyelmet arra, hogy „fontosságuk nem határtalan”.¹¹¹

A nemesség katonai és kereskedői szerepének a vizsgálata az előzőeknél bonyolultabb kérdés. A középkorban a rend tagjai adták a hadsereg magját, ez a kép élt később tovább a lovag–nemes imázsban. A kora újkorban viszont a gazdasági és hadügyi változások hatására már nem a nemes személyes erejére volt szükség, hanem inkább vezetői képességére a hadseregek tiszti posztjain. Az osztrák örökösödési és a hétéves háború hatására a monarchiában katonai reform kezdődött, amelyben a nemességnek is jelentős szerep jutott. Katonai szakiskolákat (hadmérnöki akadémia, bécsúj helyi katonai akadémia) alapítottak, látványosan megnőtt a katonai nemesítések száma, új tiszti érdemrendeket (Mária Terézia Rend) alapítottak, és a katonaság udvari reprezentációja is megerősödött (II. József rendeletére a spanyol felöltő helyett katonai díszegyenruha lett az udvari viselet).¹¹² Vocelka adatai szerint a Habsburg Monarchia nemességének „másodszülött” fiai 25%-ban választottak udvari és 60%-ban katonai karriert, a többiek pedig egyházit.¹¹³ Sonnenfels nem véletlenül hangsúlyozta a katonaság fontosságát. Számára a hadsereg idealizált közösség volt, amelynek feladata a monarchia hatalmi státuszának a fenntartása. Lehetőleg azon patrióták gyülekezete, akik megvédik hazájukat és polgártársaikat, szavatolják az állam külső biztonságát.¹¹⁴ Populacionista államfelfogása a hadsereg számbeli növelését is szolgálta, melynek célja az ország hadi potenciáljának – porosz mintájú – megsokszorozása volt.

Sonnenfels késő merkantilistaként nagy jelentőséget tulajdonított a kereskedelemnek, amelyben a nemességnek is szánt szerepet. Ez a szándék a mai olvasó számára talán nem kelt meghökkenést, de a 18. században viták övezték a nemes kereskedelmi szerepvállalásának kérdését. A probléma eszmei hátterével kapcsolatban megkerülhetetlen Barbara Stollberg-Rilinger tanulmánya, aki a nemesi ethosz és a kereskedelem kapcsolatát vizsgálta a 16. és 18. század között, elsősorban a Német-római Birodalom területén.¹¹⁵ Kutatásai szerint a kereskedés a német nemesek számára tiltva volt – nem úgy, mint az angol vagy a holland kiváltságos rend számára –, mert a tartományi fejedelmek törekedtek a rendek közötti határvonalak megőrzésére, és a kereskedés a polgárság privilégiuma volt. Másfelől a „kereskedelem szelleme”, a minél nagyobb anyagi haszonra való törekvés távol kellett, hogy álljon a nemességtől, legfőbbképpen a kereskedés társadalmi megítélése miatt. 1756-ban azonban éles vita robbant ki Franciaországban az állam érdeke és a nemes kereskedelmi szerepvállalása körül.¹¹⁶ A vitát la Coyer abbé kezdeményezte Londonban kiadott, a keres-

¹¹¹ Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 37.

¹¹² Hochedlinger, Michael: *Mars Ennobled. The Ascent of the Military and the Creation of a Military Nobility in Mid-Eighteenth-Century Austria*. German History, vol. 17. (1999) No. 2. 141–176.

¹¹³ Vocelka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 309.

¹¹⁴ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 218.

¹¹⁵ Stollberg-Rilinger, Barbara: *Handelsgeist und Adelsethos. Zur Diskussion um das Handelsverbot für den deutschen Adel vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Zeitschrift für historische Forschung, 15. Bd. (1988) Heft 1. 273–309.

¹¹⁶ Adam, Ulrich: *Justi and the Post-Montesquieu french debate on commercial nobility in 1756*. In: Backhaus, Jürgen Georg (ed.): *The Beginnings of Political Economy*. Johann Heinrich Gottlob von

kedő nemességről (*noblesse commerçante*) szóló könyvével. Ebben Coyer szembehelyezkedett Montesquieu nézeteivel, aki elutasította a nemesség kereskedelmi szerepét.¹¹⁷ Még ugyanebben az évben jelent meg Chevalier d'Arc könyve, aki a katonai nemesség (*noblesse militaire*) gondolatát elevenítette fel. A vitába Justi is bekapcsolódott. 1756-ban kiadott egy kötetet, amelyben németre fordította Coyer és d'Arc egymással szembenálló műveit, és saját nézeteit tartalmazó tanulmányt csatolt hozzájuk.¹¹⁸ Justi a nemesség kereskedelmi szerepvállalásának a szükségessége mellett tört lándzsát, úgy vélte, hogy a német területek felemelkedése ettől várható.¹¹⁹ Justi a nemesi rend alapvető reformját sürgette, szerinte a kiváltságoknak csak úgy van értelme, ha a nemes azokat az állam javára tudja kamatoztatni (például a kereskedelembe való bekapcsolódás vagy a manufaktúrák alapítása, fejlesztése révén).¹²⁰ Elképzelése szerint így születhetne meg az új politikai és gazdasági elit, amely átalakítaná a kiváltságos rendet.¹²¹

Sonnenfels tudott az 1756-ban kirobbant, a nemesség szerepvállalásáról folytatott diskurzusról, azonban nem látott éles ellentétet a katonai és a kereskedelmi funkciók között.¹²² Mint láthattuk, a katonai karriert egyértelműen legitimálta, de Justinhoz hasonlóan, bár kevésbé radikálisan, a nemességre ő is funkcionalista módon, az állami *commun bonum* felől tekintett, azaz aktív nemesi (akár hivatásbeli) szerepvállalást és tág értelemben vett közteherviselést követelt. Ennek alapján szorgalmazta a nemesség (elsősorban a kismemesség) részvételét a kereskedelemben.¹²³

Milyen arányban kapcsolódott be a Habsburg Monarchia nemessége közvetlenül (a birtokokon folyó mezőgazdaságot nem tekintve) a gazdasági szektorba? Ennél a kérdésnél nagyon szembeötlő Sonnenfels nemesség koncepciójának a monarchián belüli különbségekre kevésbé figyelő, általános elvekre koncentráló jellege. A Habsburgok fennhatósága alatt álló területek társadalmi kérdéseire „felülről”, a bécsi államtudós szemszögéből tekintett, és ezeket a problémákat mindig egységesen, egy azonos rendszer részeként kezelte, kevés megkülönböztetéssel. Ezért nem tesz értekezéseiben különbséget a monarchián belül különböző jogállással és szerepkörrel bíró nemesek között. Nem tudjuk, hogy Sonnenfels milyen részletességű információkkal rendelkezett, ez a nézőpont a diszciplínájának a lényegé-

Justi. Erfurt, 2009. 75–98.; Stollberg-Rilinger: *Handelsgeist und Adelsethos*, 298–306.; vagy a Franciaországban kibontakozó élénk vitáról bővebben: Mackrell, J. Q. C.: *The Attack on 'Feudalism' in Eighteenth-century France*. London, 1973. 77–103.

¹¹⁷ „A kereskedelem szellemével ellenkezik, hogy a nemesség a monarchiákban kereskedést üzzön. „Ez veszélyes lenne a városokra – mondták Honorius és Theodosius császárok –, és megfosztaná a kereskedőket és a plebejusokat attól, hogy könnyen adhassanak, vehessenek.” De a monarchia szellemével is ellenkezik az, hogy ott a nemesség kereskedéssel foglalkozzék. Az a szokás, amely a nemességnek Angliában megengedte a kereskedést, egyike azoknak a tényezőknek, amelyeknek nagy részük van az ottani monarchikus kormányzat meggyengülésében.” In: Montesquieu: *A törvények szelleméről*, 497–498. (20. könyv, 21. fejezet: „A nemesség kereskedése a monarchiákban”)

¹¹⁸ Justi, Johann Heinrich Gottlob von: *Der Handelnde Adel dem der Kriegerische Adel entgegen gesetzt wird. Zwey Abhandlungen über die Frage: Ob es der Wohlfahrth des Staats gemäss sey, dass der Adel Kaufmannschaft treibe? aus dem Französischen übersetzt und mit einer Abhandlung über eben diesen Gegenstand versehen*. Göttingen, 1756.

¹¹⁹ Justi: *Der Handelnde Adel dem der Kriegerische Adel entgegen gesetzt wird*, 9.

¹²⁰ Justi: *Der Handelnde Adel dem der Kriegerische Adel entgegen gesetzt wird*, 245–247.; Conze: *Adel, Aristokratie*, 24.

¹²¹ Stollberg-Rilinger: *Handelsgeist und Adelsethos*, 306.

¹²² Sonnenfels: *Versuch über das Verhältniß der Stände*, 29–30.

¹²³ Kremers: *Das kameralistische Werk von Joseph von Sonnenfels*, 189.

ből is fakadt, mivel az egyetemi államtudományok csak korlátozott mértékben voltak gyakorlatorientáltak, sokkal inkább elméleti–módszertani segítséggel szolgálhattak a kormányzat számára.¹²⁴ James Van Horn Melton adatai szerint 1711 és 1740 között az örökös tartományok nemességének 4,5%-a vállalt aktívan részt az ipari–kereskedelmi szektorban, míg 1781 és 1790 között már 17,6%-ra emelkedett az arányuk (ebben reprezentatív elem a cseh–morva len- és textilipar).¹²⁵ A magyar nemesek szerepe a manufaktúrák alapítása területén elenyésző volt. Az udvar a magyar területek mezőgazdasági potenciáljának a kihasználására törekedett.¹²⁶ Ezt a célt szolgálta az 1754-ben kiadott vámrendelet is, amelynek hatására a magyar termékek a monarchia vérkeringésében maradtak, így a kereskedők útjai az örökös tartományok felé és nem külföld felé vezettek. Sajnos a magyar nemesség kereskedelmi szerepvállalását illetően hozzávetőleges adatokról sincs tudomásunk.

Ahogy a kereskedelem területén, úgy sok más területen sem volt egységes a monarchia nemessége. Sonnenfels írásaiban a nemesség kérdése nem jelentett önálló, fő problémát. Ő elsősorban a nemesség szemléletét akarta megváltoztatni, és az állam „hasznos polgárává” akarta őket formálni. Ezzel kapcsolatban fontos röviden kitérni a monarchia nemességének sokszínűségére. Az osztrák és a cseh területek, az úgynevezett örökös tartományok nemessége a 18. században sokkal egységesebb és hasonlóbba volt, mint a magyar területek *natio Hungaricaja*.¹²⁷ A cseh területeken a nemesség aránya körülbelül csak 0,1%, az osztrák területeken 0,2%, míg a magyar területeken hozzávetőleg 4,5% volt.¹²⁸ A magyar nemességet, amely Európában a kiváltságait az egyik legjobban megőrizni képes nemesség volt, csak a spanyol (4,6%)¹²⁹ és a lengyel nemesség előzte meg számarányában (10%). Európa nemessége a 18. században átlagosan az összlakosság 1%-át tette ki.¹³⁰ Az osztrák és a cseh nemesek *Herrenstandra* és *Ritterstandra* tagolódtak, az előbbi a főurakat (hercegek, grófok, bárók), míg az utóbbi a kisebb nemeseket és az úgynevezett lovagokat foglalta magába. A 18. század második felében a pár száz családból álló arisztokrácia mellett, de tőlük nem szorosan elkülönülve jött létre az új elit, amelynek tagjai katonai vagy hivatalnoki karrierjüknek, illetve gazdasági reformtevékenységüknek köszönhették a felemelkedésüket.¹³¹ A magyar nemesség nemcsak más pozícióval és hagyományokkal rendelkezett, mint nyugati szom-

¹²⁴ Klingenstein: *Between Mercantilism and Physiocracy*, 202–204.

¹²⁵ Melton, James Van Horn: *The Nobility in the Bohemian and Austrian Lands*. In: Scott, H. M. (ed.): *The European Nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*. Vol. 2. New York, 1995. 138.

¹²⁶ Az rész–egész problémájáról bővebben a gazdaság perspektívájából: Ember Győző: *Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában*. Századok, 70. évf. (1936) 7–8. sz. 241–281.

¹²⁷ Dickson, P. G. M.: *Finance and Government under Maria Theresia*, I. Vol. Oxford – New York, 1987. 78–114.; H. Balázs: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*, 113–139.; Melton: *The Nobility in the Bohemian and Austrian Land*, 110–143.; Schimert, Peter: *The Hungarian Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. In: Scott, H. M. (ed.): *The European Nobilities in the seventeenth and eighteenth centuries*, 144–182.; Vocelka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 307–313.

¹²⁸ Vocelka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 312.

¹²⁹ A kora újkorban a spanyol nemesség is komoly számbeli és társadalmi változásokon ment át: míg 1600 körül a lakosság 10%-át tették ki, addig 1787-ben már csak körülbelül 4,6%-ra tehető a számarányuk. Johnatan Dewald adatai alapján: Dewald: *Az európai nemesség 1400–1800*, 14.

¹³⁰ Dewald: *Az európai nemesség 1400–1800*, 13–15.

¹³¹ A magyar elitet érintő újabb kutatások igen finom átmenet képét rajzolják fel: Cserpes Tünde – Szijártó M. István: *Nyitott elit?: A magyar főméltságok 18. században*. Századok, 144. évf. (2010) 5. sz. 1225–1261.

szédai, hanem azokat a kora újkor évszázadaiban az ország oszmánok miatti megosztottsága és a területeinek nagysága miatt jelentős részben meg is tudta őrizni. A magyar nemesi társadalomban mágnások után a köznemesek széles rétege következett, amely egyaránt magában foglalta a jómódú *bene possessionati* nemeseket, akik vármegyei szinten meghatározó szerepet játszottak, és a paraszti sorban élő bocskoros nemeseket és armalistákat. Mellettük még említést kell tennünk a kollektív nemesi vagy a nemesihez hasonló kiváltságokkal rendelkező közösségekről: a hajdúkról és a jászkunokról. Erdélyben a székelyek rendelkeztek hasonló privilégiumokkal, de Mária Terézia reformjai ezt a kollektív nemesi közösséget fokozatosan betagolta az államba, és kiváltságaiktól is megfosztotta őket (egy évszázad leforgása alatt a jászkunok és a hajdúk is hasonló sorsra jutottak). Nincs tudomásunk azonban arról, hogy Joseph von Sonnenfels írásaiban foglalkozott volna ezzel a réteggel.

A közép- és kora újkorban Európa-szerte a nemesi rend egyik legfontosabb kiváltsága az adómentesség volt. A 17. század közepétől azonban az adómentesség fokozatosan csökkent, a Német-római Birodalomban és Dél-Franciaországban a föld adóköteles volt, a Savoyai Hercegségben 1731-ben, Luxemburgban 1771-ben szűnt meg a nemesi adómentesség, de Angliában a nemesek már korábban is fizettek adót.¹³² Honnan eredt a nemesi adómentesség joga? Zedler szerint a hadügy a nemes egyik legfontosabb feladata, ezért lehetséges, hogy háború idején hadi erényekért sokan nyerhettek nemesi címet.¹³³ Sonnenfels tudományos és publicisztikai írásaiban a nemesi rend kiemelkedésének és adómentességének (vagy adókedvezményeinek) az alapját a katonai szolgálatban látta.¹³⁴ A nemes hagyományosan a „vérrel adózott”, de a nemesi hadviselés rendszere a hadügyi változásokkal átalakult. Egyre több szerző – Sonnenfelshez hasonlóan – a nemesi rend közösségért tett áldozatait kérte számon.¹³⁵ Ennek köszönhető az a tendencia, amely Európában a nemesi adómentesség fokozatos visszaszorulását eredményezte. Sonnenfels az állam gazdaságában a mezőgazdaságból, a kereskedelemből és az iparból származó bevételek mellett nagy szerepet szánt az adóknak is. Az adók szerinte a közösségi szolgálat kiegészítői, általuk a polgár a közvetlen, nyilvános szolgálatot válthatja meg.¹³⁶ Pénzügtudományi művében részletesen foglalkozott az adókkal, és átfogó adóreform-tervezetet vázolt fel.¹³⁷ Szerinte a gazdaság fő problémája az, hogy pénzügyi szempontból csak két osztály létezik, a „pénztulajdonosoké” és a dolgozóké. A fennálló rendszer szerinte nem nyújt biztonságot a dolgozóknak és családjaiknak. Az adórendszert át kell alakítani, mert a közteljesítés célja a közjó, amely azonban nem lehet káros az egyéni tulajdonra nézve. A személyes biztonság minden osztály minden polgárának alapvető joga.¹³⁸ Sonnenfels rendszerében minden társadalmi osztály adóköteles lenne. Arányos adóztatást javasol, amelyben minden polgár a vagyonának és a bevételeinek a függvényében fizetne. Az egyik legfontosabb új adó az úgynevezett reáladó vagy más néven vagyonadó lenne, amelyet a földbirtok nagysága után kellene fizetni. A földterületek számontartására földméréseket, szigorúan vezetett gazdasági táblázato-

¹³² Dewald: *Az európai nemesség 1400–1800*, 19.

¹³³ Zedler: *Grossen vollständigen Universal-Lexicon* 1. Bd., 472.

¹³⁴ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil*, 2. Bd., 56–57.; Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 244–245.

¹³⁵ Conze: *Adel, Aristokratie*, 23–27.

¹³⁶ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 243.

¹³⁷ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 243–370.

¹³⁸ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 248.

kat és telekkönyveket tartott szükségesnek.¹³⁹ Különbséget tenne az aktívan használt földek és a háztelkek között, az előbbit tovább osztályozná a talaj termékenysége (jó, közepes, rossz) szerint.¹⁴⁰ De a házak nagyságának a felmérését is fontosnak tartotta; itt külön kitér a parasztházakra és az év csak bizonyos részében használt nyári kastélyokra is.¹⁴¹ De Sonnenfels nem elégszik meg a földek és az ingatlanok megadóztatásával, vagyonadót róna ki az ingóságokra, amihez szintén megfelelő felmérések szükségesek.¹⁴² Emellett további új adónemeket sorol fel, mint a fejadó, amelyet a jövedelem után kellene fizetni rangtól és titulustól függetlenül, vagy az élelmiszerek után fizetendő fogyasztási adó, de ha a közjó megköveteli, akkor a rendkívüli adót is elfogadhatónak tartja.¹⁴³ Sonnenfels közteherlevélről vallott elképzelése a *Gesammtmonarchie* és a *commun bonum* érdekeit szolgálta, de ennek érdekében nem vett tudomást a monarchia különböző jogállású rendjeiről és a kiváltságos területekről sem. A bécsi teoretikus politikai vagy tudományos szerepvállalásával már sokan foglalkoztak, de államgazdasági reformszerepe a kutatás perifériáján maradt. Többek között utopisztikus, preliberális adórendszerének tágabb kontextusú vizsgálata új szempontokkal gazdagíthatná a reformkor előtti Közép-Európa gazdasági gondolkodásáról alkotott képünket.

Sonnenfels – 1776-ban a pénzügytudományi művében közzétett – utopisztikus adóreform tervezete nem számított a korban egyedülállónak. József főherceg Álmodozások (*Réveries*) című politikai emlékiratában – tizenhárom évvel korábban – hasonlóan nagyra-vágyó, bár tudományosan kevésbé kibontott gondolatokkal találkozhatunk.¹⁴⁴ Érdekes viszont, hogy az ifjú trónörökös rövid tervezetében sokkal inkább számol rangbeli és területi különbségekkel, mint a bécsi professzor. „Törjük le és szegényítsük el a nagyokat, mivel nem tartom hasznosnak, hogy léteznek kiskirályok és kiváltságos alattvalók, akik jólétükben nem is törődnek az állam sorsával. [Majd József egy bekezdéssel később így folytatja:] Amint ezt elértem, a földesurak lennének a következő ellenfél. Földesúri birtokaikat kettős földadóval sújtom, melyet pénzügyi rendszerek már javasoltak.”¹⁴⁵ A huszonkét éves főherceg célja az állam hatékony és egységes működéséhez szükséges társadalmi, gazdasági és intézményi feltételek megteremtése volt. Olyan személyes érdemeken alapuló, az államért tenni vágyó nemesi réteget igyekezett létrehozni, amelynél „ajánlások, rokoni kapcsolatok, ősök érdemei nem számítanak”.¹⁴⁶ József ezt a célt egyfelől a mágnások meggyengítésével és a kiváltságok csorbításával próbálta elérni, másfelől pedig különböző személyes stratégiákkal („megnyeréssel”, „megfélemlítéssel”, „kijátszással”).¹⁴⁷

József tervezete előtt több mint egy évtizeddel az osztrák és a cseh rendek már fizettek adót. A Friedrich Wilhelm von Haugwitz irányította reform megszüntette a nemesi és az egyházi földek adómentességét.¹⁴⁸ De ez a reform csak az örökös tartományokra vonatkozott, nem terjedt ki a magyar területekre. A magyar nemesség Werbőczy óta adómentes

¹³⁹ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 263–264.

¹⁴⁰ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 267.

¹⁴¹ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 275., 302–303.

¹⁴² Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 305–307.

¹⁴³ Sonnenfels: *Grundsätze der Finanz*, 313–370.

¹⁴⁴ *II. József politikai emlékirata* (1763). In: Poór János (szerk.): *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest, 2000. 138–139.

¹⁴⁵ *II. József politikai emlékirata* (1763), 138.

¹⁴⁶ *II. József politikai emlékirata* (1763), 138.

¹⁴⁷ *II. József politikai emlékirata* (1763), 140.

¹⁴⁸ Vocelka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 310.

volt. De ez az állítás megszorítások nélkül nem igaz. Szijártó István tanulmányában a magyar nemesség adómentességének a problémáját elemezte a kora újkorban és különös tekintettel a 18. században.¹⁴⁹ A nemesség „koronaórzési pénzt”, koronázási ajándékot fizetett, a 18. század során kétszer (1741-ben és 1744-ben) állta a nemesi felkelés költségeit. Anton Wenzel Kaunitz-Rietberg a magyarországi fejlődés gátjának a rendiséget tartotta. Ő is elutasította a nemesi adómentességet, a nemesi hatalom és a kiváltságok visszaszorítására törekedett.¹⁵⁰ De Kaunitzhoz hasonlóan az Államtanács többi tagja is egyöntetűen a nemesi közteherviselés előmozdításán munkálkodott. A magyar ügyek legalaposabb ismerője, Borrié három célt tűzött ki: „nemesi adózás, az adó földhöz kötése, könnyítés a jobbágy sorsán”,¹⁵¹ de a legutolsót kivéve idővel le kellett mondania elképzeléseinek a megvalósításáról.¹⁵² Mária Terézia és II. József is szorgalmazta birodalmának katonai és kataszteri felmérését, térképének pontos megrajzolását. A munkálatok többé-kevésbé sikeresek voltak, de a magyar ellenállás miatt a földadó kivetése kudarcba fulladt.¹⁵³

De térjünk vissza Sonnenfelshez! Szerzőnk nemesség-koncepciója kapcsán nem szabad a kormányzati–gazdasági szempontoknál megállni. Sonnenfels fontosnak tartotta ugyanis a nemes (elsősorban a „hazai”) tudományt és művészeteket patronáló szerepét is.¹⁵⁴ Nemcsak a nemes anyagi támogatására vagy befolyására számít, hanem ha az adottságai megfelelőek, akkor személyes képességeinek a kamatoztatására is. A szabadkőművesség és a felvilágosult társaságok fénykora a 18. század második felére esett. Sonnenfels is több páholy és tudós társaság tagja volt. Ezekben a társaságokban óriási újításnak számított, hogy a korabeli társadalommal ellentétben félretették a társadalmi különbségeket. A társaságok belső szabályainak megfelelően mindenki egyenlő volt, a vezetői pozíciókat nem a társadalmi rang biztosította. Az általa 1761-ben alapított Német Társaság felhívásában ezért egyáltalán nem beszélt külön rendekről, mindenkit várt, aki tenni akart a német nyelvért és kultúráért.¹⁵⁵ *Egy hazafias álom* című írásában egy tudós társaság tervét dolgozta ki.¹⁵⁶ A nemesre itt sem támogatóként számított, hanem aktív tagként, ha a felkészültsége megvolt hozzá.¹⁵⁷ Rendek megkülönböztetése nélküli, a tudomány mércéjével mérő felvilágosult társaság tervezete ez.

Hasonló elvekkel találkozhatunk szerzőnknek a bécsi *Journal für Freymaurer*ben megjelent írásában is.¹⁵⁸ Ezt az esszét elsőként Helmut Reinalter azonosította (mivel a titkoságra való tekintettel az újság csak a szerző családnevének első és utolsó betűjét közölte: S***s) és elemezte.¹⁵⁹ A szövegben Sonnenfels a szabadkőművesség általános hasznosságát taglalja a polgártársak, az állam és az „egész világ” számára. Úgy véli, hogy tevékenységük a haza és az egész emberiség számára áldásos. A fennálló társadalmi és kormányzati rend megzavarása nélkül – a vallási és az állami törvényeket, hagyományokat tiszteletben tartva

¹⁴⁹ Szijártó István: *A nemesi adómentesség*. In: Szijártó István: *Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről*. Budapest, 2006. 145–162.

¹⁵⁰ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 662–664.

¹⁵¹ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 595.

¹⁵² Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 600.

¹⁵³ H. Balázs: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*, 230–232.

¹⁵⁴ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 210–211.

¹⁵⁵ Sonnenfels: *Ankündigung einer deutschen Gesellschaft in Wien*, 1–24.

¹⁵⁶ Sonnenfels: *Ein patriotischer Traum*, 288–358.

¹⁵⁷ Sonnenfels: *Ein patriotischer Traum*, 322–323.

¹⁵⁸ Sonnenfels: *Von dem Einflusse der Mauerey auf die bürgerliche Gesellschaft*, 135–164.

¹⁵⁹ Reinalter: *Joseph von Sonnenfels als Gesellschaftstheoretiker*, 140.

– működnek. A szabadkőműves alkotmányhoz híven testvériségről ír, ahol a rang és a titulusok nem számítanak. Az igazi kőművest „a cselekedetei nemesítik”.¹⁶⁰ A rend hatékony működéséhez az egymás közötti egyenlőség és a titkosság tiszteletben tartása alapvető fontosságú.¹⁶¹ A *Journalt* a „*Zur wahren Eintracht*” nevű, 1781 márciusában alapult páholy adta ki, amelynek Sonnenfels mellett Franz von Zeiller és Festetics György gróf is a tagja volt. A körülbelül kétszáz tagot számláló páholy társadalmi összetétele figyelemreméltó: száztizenhárom polgári és kilencvenhat nemesi származású testvér közössége.¹⁶² Két évvel később, 1783-ban a páholyban a nemesség és a főnemesség aránya reprezentatívan magas volt. A tagok 15%-a a *Herrenstandból*, 40%-a a *Ritterstandból* származott, mellettük 32% polgári (tanár, professzor, hivatalnok), 8% klerikus és 5% besorolás nélküli testvér működött.¹⁶³

A testvériség és a titkosság (*arcantum*) a szabadkőműves páholyok két kulcsfogalma. A rendi társadalmon belül nem hatalmi vagy társadalmi hierarchikus rendezőelvek alapján, hanem a saját belső alkotmányuk vagy szabályzataik alapján kialakuló önszerveződő csoportosulások.¹⁶⁴ Koselleck szerint a szabadkőműves páholy és a *république de lettres* volt a felvilágosodás korának két legfontosabb társadalmi formációja.¹⁶⁵ A szalonokkal és klubokkal együtt az újfajta, városi, polgári nyilvánosság hordozói.¹⁶⁶ „A kőművesek páholyai az új polgárság számára a közvetett hatalom tipikus képződményei az abszolutista államban.”¹⁶⁷ Sonnenfels úgy volt tagja és szervezője ezen társaságoknak (még illuminátus is volt), hogy mellette a (felvilágosult) monarchia elkötelezett híve volt. De érdekes megfigyelni azt a feszültséget, amely a titkosság és a rendészet között húzódtott. Sonnenfels mint államtudós és tanácsos a „közjő” érdekében az állam minél kiterjedtebb rendészeti szerepvállalását hirdette, míg szabadkőművesként a rend titkos működésének a fontosságát vallotta. Az *arcantum* mint közös identitást erősítő elem elválasztotta a kívülágtól a tagokat, és a testvériség saját rendezőelvei alapján kötötte össze őket.¹⁶⁸ A szabadkőművesesség univerzalizmusa Sonnenfels esszéjében is megmutatkozott, miszerint nemcsak az állam, hanem az egész emberiség számára hasznos a rend tevékenysége. A bécsi páholyok még ha nem is törekedtek a hatalom átvételére, de kritikus gondolkodásmódjuk és újfajta értékrendjük, amely a közügyekben a személyes felelősségvállaláson és az individuális lelkiismereten alapult, önkéntelenül is egy új társadalmi–kormányzati berendezkedés csíráit hordozta magában.¹⁶⁹

¹⁶⁰ Sonnenfels: *Von dem Einflusse der Mauerey auf die bürgerliche Gesellschaft*, 147.

¹⁶¹ Sonnenfels: *Von dem Einflusse der Mauerey auf die bürgerliche Gesellschaft*, 157–159.

¹⁶² Vöcelka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 273.

¹⁶³ Melton, James Van Horn: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*. New York, 2001. 260.

¹⁶⁴ Dülmen, Richard van: *Die Aufklärungsgesellschaften in Deutschland als Forschungsproblem*. In: Dülmen, Richard van: *Gesellschaft der Frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozeß. Beiträge zur historischen Kulturforschung*. Wien–Köln–Weimar, 1993. 340.

¹⁶⁵ Koselleck, Reinhart: *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*. 2. Auflage. Sl., 1973. 49.

¹⁶⁶ Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, 1993. 85–101.; Melton: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, 1–15.

¹⁶⁷ „Die Logen der Maurer sind die für das neue Bürgertum typische Bildung einer indirekten Gewalt im absolutistischen Staat.” Koselleck: *Kritik und Krise*, 55.

¹⁶⁸ Koselleck: *Kritik und Krise*, 62.

¹⁶⁹ Koselleck: *Kritik und Krise*, 66–68.

Sonnenfels a kiváltságos rend női tagjairól sem feledkezett meg. A 18. század polgári nyilvánosságában a nők kulturális szerepe és megítélése is átalakult.¹⁷⁰ A nagyvárosi szalonnok és olvasóköri világ nemcsak egyéni lehetőséget adott a nőknek a csatlakozásra, de komoly műveltségi elvárást is támasztott velük szemben. Az olvasó nő ekkor vált romantikus eszményképpé. Az egyetemi tanulmányok ekkor váltak elérhetővé a nők („kiváltságos” nők) számára.¹⁷¹ A női olvasókat megcélzó könyvek mellett folyóiratok specializálódtak érdeklődésükre.¹⁷²

Sonnenfels 1767-ben kiadott két nőnek szóló folyóiratot: a *Das weibliche Orakel*¹⁷³ és a *Theresie und Eleonore*¹⁷⁴ címűt. Az elsőben a női nem legfontosabb feladatát a család boldogságának kialakításában és megőrzésében jelöli ki, ami egybeesik az állam legfontosabb célkitűzésével is.¹⁷⁵ Az utóbbiban a szerző fikatív anya és lánya szerkesztői szerepet vesz fel, az újság hasábjain pedig az irodalmi, közösségi, erkölcsi és kulturális kérdések mögött és mellett a női szerepekkel foglalkozik. Ez a folyóirat eddig méltánytalanul elkerülte a történészek és irodalomtörténészek figyelmét, pedig felvilágosult női szerepeket hirdet. A sajtó a társadalmi, kulturális változások fontos fokmérője. Sonnenfels ezeket a folyóiratokat nőknek szánta, nemcsak az olvasói szerepüket akarta erősíteni (bár a lap olvasóinak a nagyobb része feltehetőleg férfi volt), hanem a fikatív anya–lánya szerkesztői párral írásra is buzdította őket.¹⁷⁶

Az educatio jelentősége

Sonnenfels és általában a felvilágosodás eszmerendszerében az oktatás és nevelés ügye különleges súllyal volt jelen. Rousseau-ra, Basedowra, Johann Heinrich Pestalozzira gondolvá joggal nevezi Fináczy Ernő a 18. századot a „pedagógia évszázadának”.¹⁷⁷ A bécsi teoretikus kortársaihoz hasonlóan várakozással fordult az értelem fénye és társadalmi hatása felé. Sonnenfels nemcsak a nemesi rend taníttatását tartotta fontosnak, hanem, lehetőség szerint, minden társadalmi osztályt képezni szeretett volna. Szorgalmazta az árvaházak számának (és minőségének) a növelését is, de motivációjában az emberbaráti gondoskodás mellett a hasznos (munkára fogható) állampolgárok felnevelésének a szándéka is jelen volt.¹⁷⁸ A Hohenzollern és a Habsburg monarchiákban egyaránt a kameralista és az állam-

¹⁷⁰ Melton: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, 197–225.

¹⁷¹ A 19. század végéig a nők nem iratkozhattak be az egyetemekre, de a professzorok személyesen engedélyezhették az érdeklődőknek, hogy látogathassák az előadásait. Bővebben: Martinás Katalin: *A göttingeni matematikai-fizikai kutatások és a nők tudományos emancipációjának első lépései*. In: Gurka Desző (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest, 2010. 69–78.

¹⁷² Seidler Andrea: *A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója (A folyóirat-hirdetések, az előszavak és az ajánlások forrásértékéről)*. Magyar könyvszemle, 115. évf. (1999) 1. sz. 91–97.

¹⁷³ Sonnenfels: *Das weibliche Orakel*, 3–130.

¹⁷⁴ Sonnenfels: *Theresie und Eleonore*, 99–558. A folyóirat két évvel később, 1769-ben újból kiadásra került. Erről recenzió olvasható a Sonnenfels barátja, Christian Adolf Klotz szerkesztette *Deutsche Bibliothek der schönen Wissenschaften* című folyóiratban (*Deutsche Bibliothek der schönen Wissenschaften*, 1768. 8. Stück 565–574.).

¹⁷⁵ Seidler: *A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója*, 93.

¹⁷⁶ Szilágyi: *Sonnenfels és Bessenyei*, 156–157.

¹⁷⁷ Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Javított kiadás. Budapest, 2003. 94–117.

¹⁷⁸ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 89–93.; uő.: *XXXX. Sätze über die Bevölkerung*, 389.; uő.: *Versuch über das Verhältniß der Stände (Lehrsätze aus der Polizeywissenschaft)* 32. tétel

tudós szerzők (mint Thomasius, Bielfeld vagy Justi) a közoktatás előmozdításán munkálkodtak.¹⁷⁹ Úgy vélték, hogy a megfelelő oktatás révén a nép fel fogja ismerni érdekeit, ezzel megkönnyítve a kormányzat munkáját. Borie ugyanebben reménykedett a soknemzetiségű Habsburg Monarchia esetében. Szerinte a magyar nemesek oktatása már húsz év alatt alapvető változásokat eredményezhet a monarchia és Magyarország kapcsolatában.¹⁸⁰

Az abszolutizmus térnyerésével párhuzamosan vette kezdetét a nemesi művelődés professzionalizálódása. A modern államképződés folyamatának meghatározó részét képezte a felvilágosodás korszaka, amelyben az újkori politikai gondolkodás is fogant.¹⁸¹ Az oktatásügy ekkortól már nemcsak kulturális, hanem alapvető politikai kérdésnek számított. A felvilágosult abszolutizmus államosította az iskolát, és a *commun bonum* szolgálatába állította.¹⁸² A kormányzat működésében a rendészeti elvek egyre nagyobb figyelmet kaptak, erősödött az állami kontroll a társadalom felett. Ennek a helyzetnek a leírására szolgál a Gerhard Oestreichtől származó, sokat vitatott fogalom, a „társadalomfegyelmezés” (*Sozialdisziplinierung*).¹⁸³ Ebbe beletartozott az oktatás kiterjesztése és az oktatott anyag ellenőrzése is. Sonnenfels nagy jelentőséget tulajdonított a nép felvilágosításának „azért, hogy felismerje azt a jót, ami vele történik”.¹⁸⁴ De az oktatásra különösen érvényesek a cenzúra általános elvei, miszerint a vallásra, az államra, az erkölcsökre és a helyes gondolkodásmódra ártalmas nézeteket ki kell szűrni.¹⁸⁵ A rendészet és a nyilvánosan közvetíthető tudás kapcsolatából származó feszültség figyelhető itt meg. A cenzúra mint fontos rendészeti intézmény Sonnenfels gondolatmenetében nem gátolta az állampolgárok szabadságát, hanem megővta a társadalmat a káros kulturális hatásoktól.

A 18. századi publicisták nagy részének a bizalmát és a támogatását nyerte el az olyan kormányzat, amely a széles körű oktatást támogatta. Montesquieu elmélete, amely szerint minden államformának adott a maga vezérelve, a korban nagy hatást gyakorolt („monarchiában a becsület, a köztársaságban az erény, az önkényuralomban a félelem”). Ezen vezérelvek az idealizált társadalmi morál legfontosabb jellemzői, amelyeket a kormányzat a nevelés segítségével próbál az újabb generációba tovább plántálni.¹⁸⁶ Az önkényuralomban szolgáló nevelésre van szükség, ott az emberek „felvilágosítása” a rendszer szükség szerű bukkását hordozná magában. Sonnenfels Montesquieu nézetéhez hasonlóan úgy vélekedett:

¹⁷⁹ Melton, James Van Horn: *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*. 2. Ed. Cambridge, 2002. 109–119.

¹⁸⁰ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 619.

¹⁸¹ Erre hívta fel a figyelmet a német Deutsche Gesellschaft für die Erforschung des 18. Jahrhunderts 1983-ban a *Herzog August Bibliothek*ban „Aufklärung als Politisierung – Politisierung der Aufklärung” címen tartott konferenciája és az 1986-ban kiadott tanulmánykötetük. Bödeker, Hans Erich – Herrmann, Ulrich (Hrsg.): *Aufklärung als Politisierung – Politisierung der Aufklärung*. Hamburg, 1987.

¹⁸² Gant, Barbara: *Schule*. In: Reinalter, Helmut (Hrsg.): *Lexikon zum aufgeklärten Absolutismus in Europa*, 567.; Hermann, Ulrich: *Erziehung und Unterricht als Politicum. Kontroversen über erhoffte und befruchtete Wechselwirkungen von Politik und Pädagogik im ausgehenden 18. Jahrhundert in Deutschland*. In: Bödeker, Hans Erich – Herrmann, Ulrich (Hrsg.): *Aufklärung als Politisierung – Politisierung der Aufklärung*, 52–71.; vagy a kora újkori hatalomgyakorlás tágabb kontextusába ágyazva: Raef, Marc: *The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change Through Law in the Germanies and Russia, 1600–1800*. Yale, 1983. 135–146.

¹⁸³ Vocelka: *Österreichische Geschichte 1699–1815*, 284–293.

¹⁸⁴ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 94.

¹⁸⁵ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 108–109.; Kontler: *Polizey and Patriotism*, 85.

¹⁸⁶ Montesquieu: *A törvények szelleméről*, 84–90.

a Török Birodalomban vagy más despotikus államban a nép művelésének nincs létjogosultsága.¹⁸⁷

Ám egy jól működő államban: a „tudományok a nap, amelynek tiszta fényénél egy nemzet saját helyzetét világosabban szemlélni képes”.¹⁸⁸ Sonnenfels – tanszékalapító professzorként – az általános oktatás mellett a tudományok magasabb szintű művelésére is nagy hangsúlyt fektetett. Az egyetemi képzésen túl a tehetséges fiatalokról a tudományos társaság alapítási tervezetében sem feledkezett meg, ezzel biztosítva a későbbi utánpótlást.¹⁸⁹ Rendszerében mindez csak akkor lehet hasznos, ha az állam és a közjó érdekeit szolgálja. A nagy művészek és tudósok már pusztá személyükkel a nemzeti összetartozást erősítik, mert „az én hazám, ugyanaz, mint” Athénban Periklészé, Itáliában Michelangelóé vagy Angliában Newtoné és Shakespeare-é.¹⁹⁰

Az oktatásnak és a nevelésnek a tananyagnál fontosabb feladata a hazafiság és az összetartozás tudatának a következő nemzedékbe való átültetése (*Bildung des Patriotismus*). Így születhet meg az „új állampolgár”, akit „embernek oktattak, polgárnak neveltek”.¹⁹¹ Sonnenfels a „patriótaképzésről” antik minták alapján gondolkodott, mert „a görög és a római nem egyedül a családnak nevelte a fiát, hanem a köztársaságnak is az új polgárt”.¹⁹² Egy állam dicsősége, nagysága vagy polgárainak a boldogsága Sonnenfels gondolatmenetében az összetartáson alapul. Az államszervezet és a patriotizmus kapcsán mindig szívesen tér vissza Spártához. Egyszerűsége és szervezetsége csodálattal töltötte el. A spártai közösségi nevelést mintaszerűnek tartotta.¹⁹³ De tisztában volt vele, hogy az ókori minta recepciója a 18. századi Habsburg Monarchiában illuzórikus lenne. A városállam és a monarchia helyzete és szükségletei közötti különbség egyértelmű volt számára: „Ma már nemcsak egy polgári osztály létezik, gyermekeinknek már nemcsak katonának kell állniuk.”¹⁹⁴ Sonnenfels szerint a nyilvános, közösségi nevelés legfontosabb haszna az egységes gondolkodásmód és értékrend megteremtése. A legelőnyösebbnek minden osztály számára az otthoni és a nyilvános nevelés együttesét tekintette. Az apai nevelés lényege szerinte a következő: „...az államnak én egy férfit oktattam, a fiamat erényekre tanítottam, amelyek segítségével ő maga helyesen cselekedhet, és boldog is lehet.”¹⁹⁵

Szerzőnk nem minden osztály számára azonos képzést tart szükségesnek, hanem társadalmi helyzetének megfelelőt.¹⁹⁶ Martinivel ellentétben kimondottan károsnak ítélte az alsóbb társadalmi osztályok felsőfokú tanulmányait, mert véleménye szerint ezzel a kormányzat a „szellemi proletariátus” létrejöttéhez járulna hozzá, ami a társadalmi rendszer felbomlását eredményezhetné.¹⁹⁷ A *Mann ohne Vorurtheil*ban kifejti: nem elvárható, hogy

¹⁸⁷ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 93–94.

¹⁸⁸ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 201.

¹⁸⁹ Sonnenfels: *Ein patriotischer Traum*, 329–330.

¹⁹⁰ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 197–198.

¹⁹¹ Hermann: *Erziehung und Unterricht als Politicum*, 55.

¹⁹² Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes*, 5.

¹⁹³ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd. 347–357.

¹⁹⁴ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd. 352.

¹⁹⁵ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd. 393.

¹⁹⁶ Kann: *Kanzel und Katheder*, 191–193.; Kremers: *Das kameralistische Werk von Joseph von Sonnenfels*, 173–192.

¹⁹⁷ Klingenstein, Grete: *Akademikerüberschuss als soziales Problem im aufgeklärten Absolutismus. Bemerkung über eine Rede Joseph von Sonnenfels aus dem Jahre 1771*. In: Klingenstein, Grete – Lutz, Heinrich – Stourzh, Gerald (Hrsg.): *Bildung, Politik und Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis um 20. Jahrhundert*. Wien, 1978. 192–200.;

a nép fiai úgy gondolkodjanak, mint a fejedelmek, de annál inkább kifizetődő, ha a hercegek próbálják megtanulni, miként kell a nép fejével gondolkodni.¹⁹⁸ Ez a földesurakra is érvényes. Sonnenfels a színvonalas nemesi nevelést és oktatást különösen fontosnak tartotta, mert később a felnövekvő ifjak fogják az állam és a társadalom vezető tisztségeit betölteni. Justi az örökletes nemesség legnagyobb előnyének a neveltetést tartotta, amelyen keresztül az ifjú elsajátíthatta a vezető pozíciókhoz szükséges készségeket.¹⁹⁹ „Az örökletes nemesség a nagy férfiak nevelőiskolája, éppen azért, mert örökletes.”²⁰⁰ Sonnenfels ezt a gondolatot folyóiratában gúnyos kontextusba ágyazva közölte, a pejoratív értelemben vett kitűnni vágyás kritikáját fogalmazta meg. De máshol nagyon is az érdemeken és szolgálaton alapuló kitűnni vágyást pártolja. A római nemesi familiák nevelési gyakorlatából kiemeli a dicső ősöknek és tetteiknek a tiszteletben tartását és követendő példaként állítását.²⁰¹ A nagy emberek története mindig az állam számára tett szolgálattal fonódott össze, amelynek ébren tartása és mintává tétele a patrióta nevelés és világnézet feladata.²⁰² Ahhoz, hogy ez a hazafias szellem képes legyen a társadalmat áthatni, a művészet eszköztárát is igénybe kell venni. Sonnenfels az ősök tiszteletére dicsőségoszlopok, bárd-dalok, festmények és történelemkönyvek tanúságtételét indítványozza. Így a méltán híres felmenők nemcsak az adott familiákhoz kötődnének, hanem az egész állam „hőseivé” válnának. A különböző posztok és hivatalok viselőire is alkalmazható lenne ugyanez, így ők vér szerinti felmenőiknél túl hivatali (neves) elődjeiknek is az utódai, és hozzájuk méltón kell ellátniuk feladataikat.

Már korábban is szó esett arról, hogy Sonnenfels írásaiban a 'nemes' fogalma kettős jelentéssel bír: az általános társadalmi, politikai jelentése mellett a nemest mint értékjelölő jelzőt is használja a szerző. A kiváltságos rend tagjaitól nemcsak a haza szeretete és szolgálata várható el, hanem példamutató ízléssel, erkölccsel és erényekkel is kell bírniuk. Ezek formálására Sonnenfels a nevelés mellett a legfontosabb intézménynek a színházat tartotta. Szerinte a színház a közerkölcs és -ízlés formálásának elsődleges színhelye, ezért is nevezi az erkölcs vagy az illem iskolájának (*Sittenschule*).²⁰³ A színpadra vitt darabok állami ellenőrzésének ezért tulajdonított különleges jelentőséget. A színház a nemzeti ízlés (*Nationalgeschmack*) finomításának és egységesítésének elsődleges orgánuma.²⁰⁴ A 18. század derekán a bécsi színjátszás két szélsőség között mozgott, az udvar a Metastasio-féle könnyű olasz zenés darabokat favorizálta, míg az alacsonyabb műveltségű polgárság a *Hanswurst* jellegű komédiákat élvezte.²⁰⁵ Sonnenfels mindkettő ellen fellépett, helyettük a „jó ízlés” kritériumainak megfelelő német darabok színpadra vitelét javasolta, amelyek szintén a közös identitást erősítenék.

A bécsi teoretikus szerint az ifjú nemeseket hasznos szakismeretekre kell oktatni és hazaszeretetre nevelni, ez a nyilvános *educatio* két fő pillére. Sonnenfels a bécsi egyetem mel-

Ugrai János: *Egy „liberális” oktatáspolitikus a 18. század végén. Karl Anton von Martini tanügyi munkássága*. Századvég, 15. évf. (2010) 56. sz. 51–52.

¹⁹⁸ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd. 356.

¹⁹⁹ Justi: *Der Handelnde Adel dem der Kriegerische Adel entgegen gesetzt wird*, 251.

²⁰⁰ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 1. Bd., 46.

²⁰¹ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd., 497–508.

²⁰² Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd., 508–517.; uő.: *Der Mann ohne Vorurtheil* 4. Bd. 5–12.

²⁰³ Sonnenfels: *Grundsätze der Polizey*, 100–108. Színházteoretikusi és kritikai nézeteit elsősorban a *Briefe über die Wiener Schaubühne* című – 1767 és 1769 között Bécsben megjelenő – lapjában fejtette ki.

²⁰⁴ Sonnenfels: *Der Mann ohne Vorurtheil* 3. Bd., 313–326.

²⁰⁵ Melton: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*, 83–91.

lett tanított két korszerű bécsi nemesi iskolában is: a Theresianumban és a Savoyai Akadémián. Ezek az intézmények (kiváltképp a Theresianum) megfeleltek Sonnenfels és az Államtanács támasztotta nyilvános főúri oktatás ideális kritériumainak.²⁰⁶ Az ifjú nemesek mindkét akadémián magas színvonalú tananyag birtokába kerülhettek, és azzal párhuzamosan a császári-királyi udvarba szocializálódhattak. Ezekbe az iskolákba csak a monarchia elitje nyerhetett felvételt.²⁰⁷

A Savoyai Akadémián adta elő szerzőnk 1767-ben a *Das Bild des Adels*, majd egy évvel később az *Ueber den Beweggrund der Verwendung* című beszédeit.²⁰⁸ Ezekben a buzdító szónoklatokban a nemesi növendékek jövőjéről és a nemesi szerepekről értekezett. Ezek az előadások egyedülálló sonnenfelsi szövegek, amelyek kifejezetten a nemesség kérdését tárgyalják. Az első előadás mottójául választott Alexander Pope idézet is beszédes: „*Honour and fame from no condition rise, Act well your part, there all Honour lies.*”²⁰⁹ Sonnenfels érvelése szerint a haza a nemességgel szemben – születésüknél és rangjuknál fogva – elvárás támogat: szolgálattal tartoznak az állam, a fejedelem és a közjó iránt. A szó szoros értelmében a nemes ideáját festi le, amelyet a növendékeknek követendő mintául szán. Nem szabad a hiúság vétségébe esniük azáltal, hogy a felmenőik örökségével kérkednek, mert eredetileg „mindenki egy és ugyanazon apától származik”.²¹⁰ Nem lehet számukra életcél, hogy csak a kényelmet és a pompát hajszolják. Lehetőségeiket, képességeiket felhasználva kötelességük a haza hasznára tevékenykedniük. Diákként még elméjük pallérozása, testük edzése a legfőbb feladatuk. Megfelelő felkészültséget kell szerezniük és elhivatottsággal kell rendelkezniük, hogy későbbi szolgálatukat jól el tudják látni, s ha kell, a fejedelem és az állam számára hasznos tanácsokkal szolgálhassanak. A nemesi növendékeknek képzettségükkel és ismereteikkel kell a nép előtt járniuk – a tudománynak és a szolgálatnak kell a kiváltságok biztosítékául szolgálniuk. A professzor diákjaitól bizalmat kér, hogy az olykor

²⁰⁶ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 614.

²⁰⁷ Olga Khavanova kutatásai kimutatták, hogy a diákok felvételi eljárását az udvar milyen körültekintően tartotta szemmel és szabályozta. Tanulmányaiból az olvasó a magyar és az öszszbirodalmi identitás problémájáról is informálódhat a bécsi tanintézmény példáján. A szerző írásai magyarul is jól hozzáférhetőek, többek között: Khavanova, Olga: *Az apai érdemeket a fiúkban jutalmazni. Az iskoláztatás privilégiuma Mária Terézia uralkodása idején. Századok*, 139. évf. (2005) 5. sz. 1105–1129.; uő.: *Hazafiság a lojalitás jegyében. A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. Századok*, 140. évf. (2006) 6. sz. 1503–1518.

²⁰⁸ Sonnenfels: *Das Bild des Adels* (a szöveg 34 számozás nélküli lapból áll); uő.: *Ueber den Beweggrund der Verwendung*, 177–204.

²⁰⁹ Héczei Pál fordítása szerint: „Hát minden hír és dicsőség 'a' mellyet ő keres, sem nem több, sem nem kevesebb, hanem egy hitván mese.” (*Próbatétel az emberről, vagy is Pópe Sándornak Az embernek életéről, természetéről, erkölcséről Anglus nyelven írott munkája, Frantzia versekből Magyar versekre fordította Héczei Pál. Buda, 1829. 89.*) Ez a fordítás azonban jelen esetben nem adja jól vissza a Pope idézet lényegét, amely abban áll, hogy a cselekedet az egyetlen (és nem a körülmények), amelyből minden becsület fakadhat. Sonnenfels az idézetében (ahogy Héczei is) a *fame* (hír, hírnév) szót használta, de több Pope-kötet (például Pope, Alexander: *An Essay on Man*. Windsor, 1820. 55.) pedig a *shame* (szégyen) kifejezést tartalmazza, amely a szöveg jelentését nagymértékben megváltoztatja. (Nem tudjuk, hogy Sonnenfels tudatosan használt volna az eredetivel eltérő változatot, de az talán valószínűsíthető, hogy nem pusztán félreolvasásról van szó, mert Héczeinél is hasonló változattal találkozhatunk. Elképzelhető, hogy az osztrák és a magyar recepcióban ez a corpus lett – nem tudjuk, hogy szándékolta-e vagy sem – de elterjedt. Az azonban jelentőséggel bír számunkra, hogy a bécsi államtudós ezt az idézetet választotta beszéde mottójául.

²¹⁰ Sonnenfels: *Das Bild des Adels*, 5. lap

nem tetsző igazságokat is képesek legyenek elfogadni.²¹¹ Sonnenfels alapvető fontosságúnak tartotta, hogy a főúri növendékek maguknak szerezzenek hírnevet, és ne elégedjenek meg a család dicsőségével.

Kitekintés

A felvilágosult monarchiák korszakában nemcsak az uralkodók lettek az „állam első szolgálói”. A kormányzat és teoretikusai a nemességtől várták, hogy rangjuknak és társadalmi helyzetüknek megfelelően a fejedelmet követően az állam „második szolgálói” legyenek. Joseph von Sonnenfels is ezt várta. A bécsi teoretikus nem sorolható a 18. század legeredetibb gondolkodói közé. Rendszere a kameralista államtudományon alapult, ezen a prizmán keresztül – az állam és *commun bonum* vélt érdekei alapján – szemlélte a társadalmat, a kultúrát vagy a gazdaságot. A wolffi „eudaimonizmus”²¹² mércéje a vallásra, pontosabban az egyházra is érvényes volt. Sonnenfels apja családjával együtt már fia életében katolizált. Szerzőnk tiszteletben tartotta a katolicizmust és a monarchia hagyományait, az érdekegyesítést hirdette, de ha választásra került a sor, az állam mellett tört lándzsát.²¹³ Sonnenfels kapcsolata nem véletlenül nem volt felhőtlen Bécs bíboros érsekével, Christoph Anton von Migazzival sem.²¹⁴ „Valláspolitikája” sokkal jobban hasonlított az egyházjogász Riegergére, akit a „jozefinizmus atyjának” is szoktak titulálni,²¹⁵ mint Borié nézeteire, akinek a cselekedeteit mély katolikus meggyőződés vezette.²¹⁶

Sonnenfelset jellemezte a felvilágosodás idealizmusa, de nem volt utópista, arra törekedett, hogy az elképzelései a 18. századi Habsburg Monarchiában érvényre jussanak.²¹⁷ Nemesség-konceptiójáról is ugyanez mondható el, Boriéhez hasonlóan, aki nem volt képes megtörni a magyar rendek kiváltságait, ezért inkább – Ember Győző szavaival élve – a „köz java alá rendelte őket”.²¹⁸ A kiváltságok létjogosultságát csak úgy ismerte el, ha azokat a rendek a felségjogokat elismerve az állam javára kamatoztatják. Sonnenfels nemességképének a recepcióját vagy gyakorlati hatását két fő ok miatt nehéz megbecsülni: egyfelől a szerző a kiváltságos rendről nem egy egységes művet jelentetett meg, hanem három különböző műfajban sok írást közölt, amelyek stílusa és tartalma különböző volt.²¹⁹ Másrészt pe-

²¹¹ Sonnenfels: *Ueber den Beweggrund der Verwendung*, 182.

²¹² Célja a lehető legtöbb ember számára a lehető legnagyobb jólét elérése, a „közboldogság” biztosítása. Ez a tan Justi és Sonnenfels nézeteire meghatározó jelentőségű volt. Bővebben: Sommer: *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung*, 204–209.

²¹³ Kann: *Kanzel und Katheder*, 173–175.

²¹⁴ Kann: *Kanzel und Katheder*, 229–230.

²¹⁵ Seifert, Eckhart: *Paul Joseph Riegger. Ein Beitrag zur theoretischen Grundlegung des josephinischen Staatskirchenrechts*. Berlin, 1972. 23.

²¹⁶ Ember Győző: *Egy katolikus államférfi a XVIII. században*. In: *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv*. Budapest, 1936. 327–345.

²¹⁷ Kann: *Kanzel und Katheder*, 169.

²¹⁸ Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai*, 616.

²¹⁹ Szilágyi Márton a magyar Sonnenfels-recepció három lehetséges útját különbözteti meg. Szerinte Sonnenfels irodalomtörténetileg nem egységes hatást gyakorolt, hanem különböző műveinek recepciójáról beszélhetünk. 1. Az *Uránia* című egyik első magyar folyóirat, amely Sonnenfels háromkötetes művére, a *Grundsätze*re hivatkozik. 2. A *Színjáték kormányi tekintetben* című szöveg, amely a *Briefe über die Wiener Schaubühnere* hivatkozik. 3. Bessenyei Sonnenfelsével azonos címen indított folyóirata *Der Mann ohne Vorurtheil* csak az „in der neuen Regierung” kitételével. Bővebben: Szilágyi Márton: *Szemponatok a magyar Sonnenfels-recepció újragondolásához*. In:

dig a „bécsi államtudósi kör” tagjai (Justi, Martini, Beck, Riegger) mind hasonló nézeteket vallottak, a rendi *natio* helyett államfogalomban gondolkodtak, amelyben a közösség vezetője a népe érdekeiért cselekvő uralkodó. E kör tagjai személyesen és tanaik révén is komoly befolyást gyakoroltak a kormányzatra, tudományos műveik az egész monarchiában elterjedtek, s a bécsi egyetem és a Theresianum professzorai voltak (Justi és Beck nem tanított az egyetemen). Sonnenfels majd húsz éven keresztül (1776–1784) működött a Theresianum tanáráként és évtizedeken keresztül a bécsi egyetem professzoraként, így hosszú időn át aktívan részt vett a monarchia értelmiségi és nemesi elitjének a képzésében. Háromkötetes tankönyve, amely nyolc kiadást ért meg, a monarchia egyetemén és akadémiáin 1848-ig a tananyag részét képezte.²²⁰ A nagyszombati egyetemen 1771-ben alapították politikai–kamaralisztikai tanszéket, amelyen Ehrenfelsi Pál Gáspár Sonnenfels elveit hirdette. Gyurkovics Ferenc és Reviczky József a budai, majd a Pestre áthelyezett egyetemen a tanszék későbbi vezetőiként mindketten Sonnenfels tanítványok voltak.²²¹ A *Grundsätze* a monarchiában még akkor is tananyag volt, amikor – Kosáry szavaival élve – a „felvilágosult reform igyekezete” kiveszett mögüle, ezért adhatta ki latin átdolgozásban a művet 1807–1808-ban Rosos Pál pozsonyi akadémiai tanár.²²²

A Theresianumban egyértelműen a sonnenfelsi nemes-koncepció érvényesült.²²³ Az akadémia statútuma kimondta, hogy az intézmény feladata „szív és értelem cél szerinti képzése” az állam számára.²²⁴ A nemesi akadémia tanárai és prefektusai növendékeik felé mind azt kommunikálták, hogy az uralkodónak és az államnak követelményeik vannak velük szemben. A Theresianum „széptudományok tanára” az ismert költő és könyvtártudós Michael Denis – két alkalommal is kiadta az 1770-es évek elején az ügyesebb diákok beszédeit, dolgozatait, verseit egy-egy kötetben. Sonnenfelsnek a nemes szerepéről vallott elvei három dolgozatban is közvetlenül visszaköszöntek: Joseph Freiherr von Montoni a nemes tudományokkal szembeni kötelességeiről értekezik, gróf Erdődy József az ifjú nemesek izlésformálásával kapcsolatos kötelességeit tárgyalta, Aloysius von Starhemberg a helyes izlés nevelés általi befolyásolásáról írt.²²⁵ Vagy említhetjük gróf Apponyi Antalt, aki szintén

Ágoston Zénó, Bernád – Sire, Márta – Seidler, Andrea (Hrsg.): *On the Road – Zwischen Kulturen unterwegs*. Wien, 2009. 37–43.

²²⁰ Müller: *Joseph von Sonnenfels*, 110.

²²¹ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 2. kiad. Budapest, 1983. 40.; Fallenbüchl, Zoltán: *Ungarische Staatswissenschaft und Beamtenausbildung im 18. Jahrhundert*. In: Heyen, Erk Volkmar (Hrsg.): *Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Régime*. Europäische Ansichten. Frankfurt am Main, 1984. 228–229.

²²² Kosáry: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 279.

²²³ Kökényesi Zsolt: *A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján. A bécsi Theresianum reprezentációja a 18. században*. Világtörténet, 2. (34.) évf. (2012) 1-2. sz. 60–62.

²²⁴ *Statuten der k. k. Theresianischen Ritterakademie*. Wien, 1802. 3.

²²⁵ Montoni, Joseph Freyherrn von: *Betrachtungen über die Pflichten des Adels gegen die Wissenschaften*. In: [Martin, Denis (Hrsg.):] *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. Erste Sammlung. Wien, 1770. 89–100.; Erdődi, Joseph von: *Rede von der Pflicht adlicher Jünglinge den Geschmack zu bilden*. In: [Martin, Denis (Hrsg.):] *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. Zweyte Sammlung. Wien, 1772. 213–226.; Starhemberg, Aloysius Grafen von: *Der Einfluß der Erziehung auf die Richtigkeit des Geschmacks*. In: [Hrsg.: Denis Martin.] *Jugendfrüchte des k. k. Theresianum*. Zweyte Sammlung. Wien, 1772. 251–263.

az uralkodónő nevét viselő iskola diákja volt, s Sonnenfels hazaszeretetről írt művének függelékében az alattvalók hazafias kötelességeit részletezte.²²⁶

A hosszú 18. században a nemesség önértelmezése, társadalmi–politikai megítélése, hatalmi helyzete Európa-szerte komoly változásokon ment át. Sonnenfels és a „bécsi államtudói kör” tagjai is ezen nemzetközi diskurzusba kapcsolódtak be, amikor új államfogalmat próbáltak bevezetni, és a kiváltságos rendet is ebben igyekeztek elhelyezni. Olyan nemesség-ideál megalkotásán dolgoztak (kiváltképp Sonnenfels), amely a megőrizendő kiváltságok rendszerét rendi kötelességtudattal párosítja. Nem akarták és nem is tudták volna az első társadalmi réteget felszámolni vagy teljesen átstrukturálni, de társadalomelméleti céljaik nem is erre irányultak, hanem arra, hogy a közösség kohézióját erősítsék, és a nemességet a kormányzat fenntartása alá vonják, valamint az államba integrálják. Ezen kör tagjai oktatási, tudományos és publicisztikai tevékenységükkel és műveikkel nagy hatást gyakoroltak a kormányzatra és a vegyes összetételű befogadó rétegre, köztük a lassú változások pártján álló magyar elitre. A dolgozat célja nem a sonnenfelsi elvek hatástörténetének a vizsgálata volt, hanem az, hogy vázlatot adjon az egyik legmeghatározóbb császárvárosi véleményformáló teoretikusnak a nemességről vallott – már-már mozaikszerű – elméleti elképzeléseiről. Igyekeztünk sorra venni a bécsi államtudós különböző stílusú és célú megközelítéseit a kiváltságos renddel kapcsolatban. A gazdasági, társadalmi, kulturális és funkcionális szempontokat egyaránt górcső alá vontuk úgy, hogy ne pusztán társadalomelméleti problémaként exponáljuk azokat, hanem a reformabszolutizmus útjára lépő Habsburg Monarchia kontextusaiban tárgyaljuk. Záró kitekintésként még hozzátesszük, hogy a nemesség – kiváltképp a magyar nemesség – hozzáállásának megváltozása a tágabb értelemben vett köztelherviseléshez nem az egyik évről a másikra történt, hanem összetett politikai, társadalmi vagy mentalitástörténeti folyamat eredménye volt. De Széchenyi István generációja mögött talán nem félrevezető feltételezés Széchenyi Ferenc és Festetics György reformkezdeményező alakjait felfedezni, az ő eszmei hatásaikban pedig – theresianumi diákként és olvasott emberként – Sonnenfels elveit meglátni.

²²⁶ Sonnenfels: *Ueber die Liebe des Vaterlandes* (címlapot követő függelékként csatolva.); Kontler: *Polizey and Patriotism*, 89.

ZSOLT KÖKÉNYESI

*The Privileged in the Service of the State and the Common Good.
On Joseph von Sonnenfels' Concept of Nobility.*

Joseph von Sonnenfels (1732/3–1817) was one of the most colorful and significant theoreticians of the Habsburg Monarchy's government in the second half of 18th century. Due to his works of various genres as well as his scientific and public activity he was an emblematic figure of the so-called Austrian enlightened absolutism.

The paper aims at describing Sonnenfels' concept of society, and particularly his ideas about nobility in context. During the elaboration of the issue the key notions of enlightened absolutism such as state (statehood) and science of administration (cameralism) are discussed in detail, as the clarification of these notions is essential to a meaningful description of Sonnenfels' ideas. He did not publish his conception of nobility in a single, independent and coherent work, rather he discussed his related ideas in separate scientific, journalistic and miscellaneous writings, which provide scholars with a jigsaw puzzle of his ideas. The purpose of the paper is to describe Sonnenfels' ideas in such a way as to avoid blending the diversity of approaches (which are indeed contradictory sometimes), and to draw a picture that reflects the different genres and the author's presumed intentions.

The integration of the privileged strata of society into the 18th-century state, undergoing modernization, was a process full of tensions, as illustrated by the particularly interesting example of the Habsburg Monarchy and the Hungarian nobility. Sonnenfels' fragmentary ideology provided a possible model for this socio-cultural integration, the influence of which can be regarded as essential due to its popularity.